Prijs van dit nummer 7,50 euro

Hans Ramaer – **de AS 192**

HET ANARCHISME VAN HANS RAMAER

DE AS 192

de AS

anarchistisch tijdschrift
opgericht in 1972 door Hans Ramaer en Wim de Lobel

43ste jaargang, nummer 192, zomer 2015.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting de AS, Den Bosch. ISSN-nummer 0920-3257.
Betalingen: IBAN: NL02 TRIO 0198 0821 50; BIC: TRIONL2U t.n.v. Stichting de AS, Den Bosch.
Jaarabonnement: 19,50 euro; buiten Nederland 27,50 euro.
Los nummer: www.tijdschrift-de-as.nl/losnummer
Bestellingen en adreswijzigingen: administratie@tijdschrift-de-as.nl
Druk: BGS, Schiedam. *Opmaak:* Atalanta, Utrecht.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 2086, 5202 CB Den Bosch.
E-mail administratie: administratie@tijdschrift-de-as.nl
E-mail redactie: redactie@tijdschrift-de-as.nl
Redactie: Boudewijn Chorus, Marius de Geus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, André de Raaij, Martin Smit, Anita de Waal (eindred.), Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Igor Cornelissen, Joke Holdtgrefe, Manuel Kneepkens, P'tje Lanser, Hans Ramaer, Dick de Winter.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin een redactioneel standpunt wordt weergegeven.
Weblog: http://libertaireorde.wordpress.com

HET ANARCHISME VAN HANS RAMAER (1941-2015)

Op 12 maart overleed onze eindredacteur Hans Ramaer, oprichter van de AS. *Deze* AS *wil een beeld geven van zijn leven en werk. Over zijn anarchistisch denken is hij vlak voor zijn dood nog geïnterviewd en hij maakte zelf nog de keuze voor de artikelen van zijn hand die in dit nummer zijn opgenomen. Hans was een man van het pragmatisch anarchisme, zoals hij dat noemde: probeer je anarchistische denkbeelden om te zetten en vorm te geven in de dagelijkse praktijk. Uit de interviews met Hans, zijn artikelen en de herinneringen van redacteuren, zal dit blijken.*
Hans was 'de spil van de AS*', zoals Thom Holterman schrijft. Het wegvallen van Hans betekent niet dat het redactionele beleid van* de AS *ingrijpend gewijzigd gaat worden. De redactie is van mening dat een scala aan anarchistische denkbeelden en visies op huidige maatschappijproblematiek en terugblikken op voor het anarchistisch denken belangrijke personen, het kernpunt van* de AS *vormen en wil die ook graag in de toekomst met de lezers delen. (Red.)*

DIT MOET JE EVEN LEZEN

de as

tijdschrift voor politiek en kultuur

nieuw De belangstelling voor het anarchisme is de laatste jaren flink toegenomen. Vandaar dat er tegenwoordig boeken op de markt komen, waar je vroeger alleen maar van droomde. Maar hoe leuk dat ook is, tevreden zijn we nog niet. Want er is momenteel een duidelijke behoefte aan een tijdschrift dat eens wat dieper op de dingen ingaat, dan in dit maandblad mogelijk is.

Daarom verschijnt binnenkort het eerste nummer van "de as", een tijdschrift voor politiek en kultuur.

De as zal als anarcho-socialisties tijdschrift per aflevering gewijd zijn aan een bepaald onderwerp. Bij zo'n opzet is een wat diepgaander en afgeronder behandeling van allerlei onderwerpen mogelijk, zoals het engelse maandblad Anarchy heeft laten zien. Vanzelfsprekend hebben we een heleboel onderwerpen in gedachten waar we aandacht aan willen schenken (arbeidersraden, Bakoenin, Spanje, fascisme, monopoliekapitalisme, bouwen en wonen, kultuurpolitiek, milieu, imperialisme, onderwijs, opvoeding en noem maar op).

BESTEL VANDAAG NOG DE NUMMERS 1 EN 2 VAN "DE AS" DOOR STORTING VAN ƒ 4,50 OP GIRO 776349 TEN NAME VAN RAMAER, SCHIEDAM

Het eerste nummer van de as, dat eind september verschijnt, zal gewijd zijn aan het tema "syndikalisme" en nog voor het eind van dit jaar komt een tweede nummer uit. Het ligt in onze bedoeling om volgend jaar vier tot zes afleveringen uit te brengen van telkens minimaal 48 bladzijden.

Voor lezers van dit blad hebben wij de mogelijkheid geopend om ter introduktie deze twee eerste nummers van de as te bestellen tegen de prijs van slechts ƒ 4,50.

Redaktie "de as" (W.de Lobel, H.Ramaer, A.Mendes-Georges)
Chopinplein 141, Schiedam (tel.010-708728)

‘LEG EEN FAVORIETE PLAAT OP JE DRAAITAFEL’

Enkele herinneringen aan Hans Ramaer

Boudewijn Chorus

Als een van de twee overgebleven redacteuren van het eerste uur wil ik hier wat herinneringen ophalen aan het ontstaan en de beginjaren van de AS *en met name aan de enthousiaste, altijd opgewekte, dikwijls ook bezielende manier van werken van de oprichter ervan, Hans Ramaer. In het elders in deze editie opgenomen ‘laatste gesprek’ memoreert Hans, dat hij vooral de redactionele kant van* de AS *verzorgde en ik de uitgeversrol, maar in de eerste jaren liepen de werkzaamheden nog flink door elkaar. Dat wilde ook zeker wel eens botsen, maar met Hans kon je eigenlijk nooit echt ruzie krijgen.*

Om een beetje *in the mood* te komen voor het schrijven van deze herinneringen ben ik gaan bladeren in correspondentie die ik uit die tijd heb bewaard. We deden in die jaren veel minder per telefoon dan je je nu kunt voorstellen en dat is voor de overlevering wel zo prettig. Al gauw kwam ik een passage tegen in een brief van Hans aan mij, die onze samenwerking mooi weergeeft. De brief is van februari 1976, toen we al een paar jaar aan *de AS* werkten. Eerst lucht Hans uitgebreid zijn hart in reactie op kritiek van mij op zijn ingrepen in door mij geschreven of via mij tot stand gekomen artikelen, dat zal gaan over *de AS* 23, een Duitsland-nummer. Na een hele litanie met vooral zelfbeklag als uitleg (drukte, overschrijding deadline door diverse auteurs, misverstanden met de drukker etc.) besluit Hans zijn brief zo: ‘Waarschijnlijk ben je inmiddels boos geworden op mij. Zet daarom nu je geluidsinstallatie aan, leg een favoriete plaat (van Dylan bijv.) op je draaitafel, haal een keer diep adem en lees dan zorgvuldig verder.’ Fantastisch, Hans ten voeten uit. En de tekst die volgde is al evenzeer een exemplarische schets van onze samenwerking in die jaren, geheel in hoofdletters geschreven, maar dat laat ik hier omwille van de leesbaarheid achterwege: ‘Zo regelmatig als de wisseling van de seizoenen hebben wij afgelopen drie en een half jaar op elkaar gescholden. Ik geloof dat dat, onze AS-periode overziende, op zichzelf niet zo ernstig is en wel omdat we daar tegenover kunnen bogen op een redelijk bevredigend resultaat (dat allereerst *onze* verdienste is) van onze arbeid: *de AS* “loopt”, financieel zijn we over de grootste problemen heen en (wat het belangrijkste is) in steeds meer kringen krijgt ons blaadje “gewicht”. Daarom, al graven we regelmatig onze strijdbijlen op, zowel jij als ik doen dat in het belang van het voortbestaan van *de AS*. Zo moet het ook en zo is het goed. Het is wel zaak, dat we weer eens een persoonlijke ontmoeting hebben. In het verleden bleek steeds dat briefwisselingen bepaalde kontroversen alleen maar verscherpen. Ik hoop daarom zo spoedig mogelijk (al of niet met Joke) naar Groningen te komen. Je hoort nog. Met kameraadschappelijke groet, Hans.’

TUMULTEUS VERGADEREN.

Hans heb ik voor het eerst ontmoet in de

gelederen van de Federatie van Vrije Socialisten. Daarin was ik terecht gekomen omdat ik als student journalistiek geïntrigeerd was geraakt door het nog door Domela Nieuwenhuis opgerichte blad van de FVS, *Recht voor Allen* (*RvA*). Redactioneel was ik daar nog niet zo lang bij betrokken toen het in mei 1971 met Hans' en Wim de Lobels blad *de Vrije* werd samengevoegd tot het nieuwe FVS-blad *de Vrije Socialist* (*dVS*). Dat was wat mij betreft net op tijd, want ik was in korte tijd flink teleurgesteld door de moeizame totstandkoming van het blad en de geringe kwaliteit van de kopij. Ook het gekonkel en het hoge aantal aandachttrekkende (en zeeën van tijd kostende) malloten met wie ik me frequent geconfronteerd zag in die 'federatie' hadden mijn enthousiasme inmiddels ruim getemperd. Dergelijke lastposten waren echter met de fusie tussen *de Vrije* en *Recht voor Allen* niet van het toneel verdwenen en die fusie werd dan ook geen succes. Na een aantal tumultueus verlopen redactievergaderingen stapten Hans en Wim uit de redactie van *dVS* en ik deed hetzelfde. Toen was al duidelijk dat we elkaar in meerdere punten van kritiek op de gang van zaken konden vinden. Een eyeopener voor mij was wel, dat Hans en Wim zich in de redactie niet zozeer gehinderd voelden door types zoals hiervoor geschetst als wel door – in hun beleving – binnen *RvA* figurerende marxistisch/mandelistisch angehauchte lieden die volgens hen het anarchisme als 'libertair marxisme' aan de m/v probeerden te brengen. Pas vanaf toen heb ik diverse scribenten in *dVS* als zodanig herkend en vielen tot dan ondefinieerbare puzzelstukjes op hun plaats. Achteraf verbazingwekkend, want zelf had ik als studentenactivist al heel wat te stellen met het in universitaire kringen opgekomen marxisme-leninisme en in het kielzog daarvan het maoïsme. Ik was 'secretaris public relations' in het laatste niet door CPN-ers gedomineerde bestuur van de USF, de Utrechtse tegenhanger van de lang en breed door CPN-ers bevolkte hoofdstedelijke ASVA en de haar daarin voorgegane Groningse GSB), dat in 1970 en 1971 bij verkiezingen op faculteitsniveau almaar meer zetels in de grondraden naar CPN-ers zag gaan. Toen ik Hans over deze beslommeringen vertelde kwam hij met het idee daarover een artikel te schrijven. Ik weet nog, dat ik tegen hem zei: 'Ja misschien, maar *de Vrije Socialist* is geen optie meer voor publicatie.'

Zo gingen wij voorjaar 1972 met lege handen uiteen. Maar lang zou dat niet duren. Binnen de Libertaire Werkgroep Utrecht (met daarin o.a. Piet Eimers, Olaf Budde, Rob Gerretsen) – later omgedoopt tot Anarchisties Kollektief Utrecht – smeedden we nog die zomer plannen voor een nieuw blad. In september en oktober belegde de werkgroep bijeenkomsten met kameraden uit verschillende kringen, niet alleen anarchistische. Welwillende reacties op onze plannen kwamen van Jan Bervoets, Jans Snoeying (toen nog redacteur van *dVS*), Marcel van der Linden, Rogier Wiercx en anderen, maar de situationist Jaap Kloosterman stuurde een zeer serieus onderbouwde principiële afwijzing, waar ik overigens ook nu bij herlezing na al die jaren nog steeds niets van begrijp.

'MARXISMEKRITIEK'

Doordat de eveneens ingelichte redactiesecretaris van *dVS* onze plannen in een intern infobulletin van de FVS becommentarieerde (en begrijpelijkerwijs afwees, tenzij het blad een federatieactiviteit zou worden) kregen – ironisch genoeg – Hans en Wim lucht van onze plannen. Hans schreef me op 22 oktober het volgende: 'Via-via hoorde ik, dat je het plan hebt een tweemaandelijks libertair blad te starten. Dat is een opmerkelijke coïncidentie, want sinds enkele maanden zijn Wim de Lobel en ik precies hetzelfde van plan. We hebben al een naam: *de AS* (van anarcho-socialisme) en we hebben ook al abonnees, hoewel niet veel (rond 125), in ieder geval voldoende om mee te starten. Medewerking is toegezegd door Constandse, Rudolf de Jong, Roel van Duyn, Simon Radius en Arthur Mendes-Georges. Het eerste nummer is rond (wat kopij betreft) en handelt over syndikalisme. Ik weet natuurlijk niet in hoeverre jij/jullie je plannen al rond hebt, maar een en ander lijkt mij het beste te combineren, omdat er voor 2 bladen waarschijnlijk geen markt is. Wij (d.w.z. Wim en ik) willen dit nieuwe blad naast *de Vrije Socialist* uitbrengen, dus wel in goede harmonie, maar los van de federatie.' Kort en goed, de week daarop zat ik met Hans bij Wim in Moerkapelle aan de keukentafel en zo kwam van het een het ander. Het artikel waarvan Hans had gezegd dat ik het moest schrijven is er trouwens ook nog gekomen, het werd in de tweede *de AS* opgenomen, het nummer met als thema Marxismekritiek, een term waar ik het trouwens niet mee eens was, omdat die taalkundig niet klopt. Wij bedoelden kritiek op het marxisme, maar volgens mij kon marxismekritiek ook staan voor marxistische kritiek. Dat vonden Hans en Wim muggenzifterij. Zo hadden we inmiddels een gezamenlijk pad ingeslagen, maar dat was wel van meet af aan geplaveid met 'dingetjes' over en weer. Meteen al op het eerste, maar ook op het tweede nummer van *de AS* had ik aardig wat kritiek, redacteur of niet. Bij nummer 2 bleek Hans passages uit mijn artikel slordig te hebben ingekort en zinsconstructies geruïneerd. Dat was pas het begin. In de maanden en jaren daarop zouden we onderling nog in talrijke varianten van alles krijgen om over te bakkeleien. Redactionele kwesties én uitgeverszaken. Dynamisch was het en dat is het altijd gebleven. Maar ja, *de AS* 'liep' uiteindelijk wel.

'BEETJE EEN SHOWBINK'

Wim de Lobel was als vrije timmerman met aannemerskwaliteiten een voorbeeld van het soort lieden dat je in de anarchistische beweging mocht verwachten, maar Hans paste daar eigenlijk net zo min in als ikzelf. Niet zozeer omdat we als intellectuelen werden beschouwd (daar viel nog wel mee te leven) maar meer omdat we burgerlijke trekjes hadden; hij was getrouwd (zelfs in de kerk) en ik had een auto. Hij hield van een jointje op z'n tijd (vonden we toen ook burgerlijk, want consumptief), ik van een biertje (idem-dito, al was het 'blauwe knoop'-idee intussen lang en breed tot anachronisme verklaard, daar hadden we alleen op de Pinksterlanddagen in Appelscha nog last van). We werkten beiden als journalist, hij voor vakbladen, ik freelancete in die tijd voor *de Groene* en *HP*. Mijn vriendin noemde hem na zijn eerste bezoek aan ons – in een kraakpand (dat dan weer wel) in Driebergen – 'een beetje een showbink', naar de terminologie van die dagen, met trouwens ook een bevallige meid aan zijn zijde: Joke Holdtgrefe. Samen met haar heeft Hans de eerste drie jaargangen van *de AS* letter voor letter uitgetikt, de eerste twee edities gestencild, sinds-

dien stroken getypt, geknipt en geplakt voor de offsetpers van Ted Doorgeest (drukkerij van de USF), later die van Cees en Corrie Storm en uiteindelijk die van Rob Stolk. Wim plakte adreslabels op de verzendbandjes (een flinke klus, want *de AS* had al gauw een oplage van tegen de duizend ex.), bundelde de stukken op postdistrict en leverde de hele boel in grote postzakken aan op een hoofdpostkantoor. Dat waren eigenlijk taken voor 'de uitgever', maar die hield zich bezig met drukkerscontacten, distributie naar de boekhandels, abonnee-administratie, publiciteit, financiën en zo meer. Pas in 1976 waren we zover dat de verzending kon worden ondergebracht bij een sociale werkplaats, en het zetwerk bij de drukker. Dat was een grote opluchting voor Hans, ook omdat deze klus door de drukke baan van Joke in toenemende mate op zijn schouders terecht was gekomen.

GEEN UNIFORM GELUID

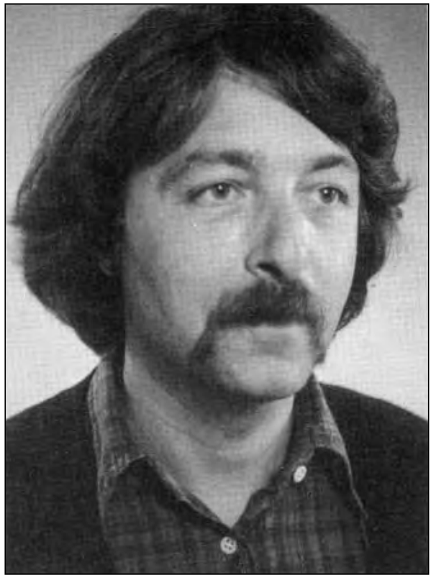
Dat we goed met elkaar konden opschieten en elkaar ook echt mochten, betekende niet dat we het 'inhoudelijk' altijd met elkaar eens waren. In het begin was het 'redaktiekollektief' van *de AS* een nogal bijeengeraapt stel met vogels die soms enkele vergaderingen achtereen niet eens kwamen opdagen. Zo heb ik pas na het uitbrengen van *de AS* nummer 3 kennis mogen maken met het fenomeen George Ides, hoewel het colofon diens pseudoniem Athur Mendes-Georges al vanaf het eerste nummer vermeldde. Vanaf het ogenblik dat Anton Constandse redacteur werd, begin 1973, gingen we bij hem en zijn vrouw Gerda in Haarlem vergaderen, zodat hij geen tijd aan reizen hoefde te besteden. Dat was een goede greep, want hij en Gerda maakten het altijd gezellig en Anton was ook in ons midden steeds een bevlogen spreker, die met talrijke suggesties kwam, waarvan we er vele hebben opgepakt. De sfeer kwam er met die gul besprenkelde vergaderingen stilaan in en uiteindelijk zijn we inderdaad een collectief gaan vormen, dat na de komst van Thom Holterman medio 1973 qua samenstelling tot in de vijfde jaargang onveranderd zou blijven.

Al vrij gauw kwamen we tot de afspraak, dat we als redactie geen uniform ideologisch geluid wilden voortbrengen, maar dat we wel enkele uitgangspunten deelden. Hans bracht die later, in 1975, onder woorden in een brief aan een groep politicologiestudenten in Amsterdam die onderzoek deed naar sociale bewegingen en ons wilde 'labelen': 'Als libertaire of anarcho-socialisten streven wij naar een gelijktijdige socialisering van de produktiemiddelen en opheffing van de staat. Alleen een gedecentraliseerde produktie in handen van de producenten (zelfbeheer) kan de basis zijn voor ontplooiing van het individu. Iedere partij of organisatie die zich erop beroept een eksklusieve voorhoederol te kunnen vervullen in de strijd voor het socialisme wijzen wij af als een miskennen van de betekenis die alle niet-kapitalistiese groepen bij een zelfstandig optreden in die strijd (kunnen) spelen. Vandaar dat wij ook kiezen voor daadwerkelijke steun aan verwante maatschappelijke organisaties als Rode Hulp, Release en Stop Kalkar in plaats van isolatie binnen een eigen anarchistiese organisatie. Alle aktiviteiten (ook die van partijen en daarmee gelijk te stellen organisaties) die gericht zijn op een socialisties zelfbeheer of zich richten tegen het staatsabsolutisme zullen wij in beginsel ondersteunen.'

PARLEMENTARISME

Hans ondertekende die brief uitdrukkelijk namens *de AS* en daar was hij ook toe gerechtigd, want we hadden de tekst uitgebreid bediscussieerd in Haarlem, ik beschik nog altijd over een kopie ervan. Met het begrip 'partijen' in de laatste zin had ik echter wel wat moeite. Het was niet, dat ik het belang van een politieke partij als de PSP niet erkende, maar het ging me toch te ver om als anarchist politieke partijen, ergo parlementariërs te steunen. Anton kwam met een oplossing waar ik mee kon leven: dan voegen we er 'in beginsel' aan toe. Als ik dat nu zo terug lees, veranderde het eigenlijk niet echt veel, maar wie was ik om die wijze en aimabele Constandse tegen te spreken?

In september 1976 stuurde Hans me op mijn verzoek enkele stukjes die hij beroepsmatig had geschreven, in zijn hoedanigheid van eindredacteur van het vakblad *Electra*. Als toelichting bekende hij me in een begeleidend schrijven iets opmerkelijks: 'Zoals je ziet kan ik daarin slechts een soort PvdA/PPR-standpunt innemen, maar desondanks worden de lezers toch op de feiten gedrukt die ze in andere commercieel-technische tijdschriften niet tegenkomen. Daarnaast – daarvan behoef ik je geen voorbeelden te sturen – hamer ik voortdurend op het anti-kernenergie-aambeeld. Zo heb ik bijvoorbeeld ook uit de kring van De Kleine Aarde medewerkers aangetrokken voor alternatieve energie-informatie. Kortom, binnen de marges die de repressieve tolerantie te bieden heeft, probeer ik wat socialisties tegenspel te bieden. Steeds sterker ben ik ervan overtuigd dat we op deze manier (d.w.z. de lange mars door de instellingen, zoals Dutschke al zei) zeker niet minder bereiken dan door erbuiten te blijven.'

Later hebben Hans en – als ik me goed herinner – ook Thom op lokaal en regionaal niveau daadwerkelijk politieke partijen vertegenwoordigd, iets waar ik persoonlijk altijd tegen ben geweest en als een knieval voor het parlementarisme heb beschouwd. Binnen de redactie hebben we hier ook menige discussie aan gewijd, zoals trouwens aan wel wat meer heikele onderwerpen. Daarover later ongetwijfeld meer.

Voor nu moge dit volstaan: we waren wel eens heethoofden en we wisten het. Maar we erkenden dat we konden verschillen. Een notie, die voor een belangrijk deel te danken was aan Hans' persoonlijkheid, altijd rustig, hernemend, zoekend naar hoe we samen verder konden. Dat en nog veel meer van Hans zullen we nu verdomme moeten missen.

ANARCHY, EEN ANARCHISTISCH TIJDSCHRIFT

Martin Smit

Van het Engelse tijdschrift Anarchy *verschenen tussen 1961 en 1970 118 nummers, allemaal onder redactie van Colin Ward (1924-2010). Vaak heeft Hans Ramaer verteld dat dit tijdschrift zijn inspiratiebron vormde voor het oprichten van* de AS. *Het signaleren en becommentariëren van alledaagse maatschappijproblematiek vanuit een anarchistisch perspectief, leek voor Hans ook de methode het anarchisme onder een breder lezerspubliek te brengen en duidelijk te maken wat pragmatisch anarchisme is.*

Hoe Hans Ramaer eind jaren zestig, begin jaren zeventig in aanraking is gekomen met *Anarchy*, is niet meer te achterhalen. In boekwinkels in Nederland kan hij ze niet gekocht hebben, linkse boekwinkels bestonden in Nederland nog niet.

Colin Ward, de oprichter van *Anarchy*, was een eigenzinnig man. Door zijn familie was hij voorbestemd een carrière in het bankwezen of als boekhouder te maken. Maar Ward wist al gauw dat zijn toekomst niet in die richting lag, de wereld van cijfertjes stond hem tegen. Enigszins wantrouwend naar autoriteiten, probeerde hij zijn horizon te verbreden en tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam hij als dienstplichtig militair in contact met een anarchistische groep in Glasgow.

Hij ging schrijven voor het tijdschrift *War Commentary*, dat vanuit anarchistische invalshoek commentaar leverde op de oorlogsgebeurtenissen. Van hogerhand kreeg men echter in de gaten wat de dienstplichtige soldaat Ward buiten diensttijd deed. Vervolgens werd hij disciplinair gestraft met overplaatsing en celstraf.

Na de oorlog kwam hij in Londen in contact met het anarchistische collectief Freedom, die een kleine boekwinkel had en wekelijks het tijdschrift *Freedom* uitgaf. *Freedom* werd opgericht in 1886, Kropotkin was één van de eerste medewerkers. Na de oorlog maakten onder meer Vernon Richards, Maria Louisa Berneri (dochter van de Italiaanse anarchist Camillo Berneri) en de Canadees George Woodcock (auteur van het later verschenen klassieke boek *Anarchism*, verschenen bij Penguin), er deel van uit.

Van 1947 tot 1960 schreef Ward voor *Freedom*, maar hij voelde zich in het collectief beknot. Het tijschrift *Freedom* was vooral op de actualiteit gericht en Ward wilde juist bepaalde actuele thema's dieper uitspitten. In het blad was daar geen ruimte voor. Hij richtte *Anarchy* op, een tijdschrift dat per nummer een thema, liefst uit de dagelijkse praktijk, helemaal zou belichten. Ward was met veel onderwerpen bezig, hij dacht na over alledaagse maatschappelijke problematiek en schreef zijn commentaren daarover voor zijn eigen tijdschrift. Hij was geen theoreticus van het anarchisme, hij voegde niets toe aan de grote lijnen van het anarchistisch gedachtegoed, maar hij deed een poging vanuit anarchistisch perspectief licht te laten schijnen op zaken die een ieder als vaststaand of vanzelfsprekend beschouwde, maar die juist enige verandering konden gebruiken, om het leven van mensen aangenamer te maken.

PRAGMATISCH ANARCHISME

De lijst van onderwerpen waar hij over nadacht en schreef leek eindeloos: onderwijs, opvoeding, speeltuinen, verkeer, milieu, technologie, architectuur, arbeiderszelfbestuur, apartheid, Provo, seksualiteit, woningbouw. Het was Ward duidelijk dat een anarchistische samenleving niet op korte termijn haalbaar was. Maar wat zou er tegen zijn om anarchistische gedachten en anarchistisch denken al meteen om te zetten in de praktijk van alledag, in je eigen woon- of werkomgeving, was zijn gedachte. Dit pragmatische anarchisme verwoordde hij in zijn blad *Anarchy*, waarvan hij de enige redacteur was. Hij vroeg anderen bijdragen te leveren, maar als dat niet lukte schreef hij onder pseudoniem zelf het nummer vol. Hij wilde niet op zijn vingers gekeken worden, geen controle van een redactie, maar volledige autonomie.

BOOKCHIN

Ward pleitte voor het voor het terugdringen van de macht van overheden, voor kleinschaligheid, voor zelfontplooiing en zelfwerkzaamheid. Kropotkin was voor Ward een belangrijke inspiratiebron, met name diens gedachten over de combinatie van wonen, landbouw en kleinschaligheid. Het werk van de anarchistische theoreticus Murray Bookchin (1921-2006) leunde sterk op het denken van Kropotkin. Zowel Ward als Hans Ramaer zijn er door beïnvloed. Hans schreef meerdere malen over Bookchin.

Anarchy was bovendien baanbrekend met de revolutionaire vormgeving van haar omslagen. Een beginnende vormgever, Rufus Segas, kreeg van Ward alle vrijheid. Met de thema's van het tijdschrift had hij affiniteit en in het maken van de omslagen kon hij al zijn creativiteit kwijt. Op de keukentafel maakte hij zijn ontwerpen, soms deed hij er een halve dag over, soms een half uur. Hij maakte uit de losse pols stripachtige tekeningen, collages, hij gebruikte knipsels, blow-ups van foto's, en legde daarmee de basis van veel vormgeving van latere tijdschriften.

DE AS

De thematische aandacht voor dagelijkse problematiek in de samenleving, en hoe daar op een anarchistische wijze mee om te gaan, moet Hans hebben aangesproken. Pragmatisch anarchisme, heeft Hans het later vaak genoemd. Kijk maar, hoe je in de dagelijkse praktijk je anarchistische denkbeelden vorm kunt geven. Arthur Lehning verwoordde het ooit: de utopie zoveel mogelijk in de dagelijkse praktijk zien toe te passen.

Dat was het concept wat Hans destijds bedacht voor een nieuw anarchistisch tijdschrift. Vanaf het eerste nummer, tot op de dag van vandaag, is de thematische aanpak van onderwerpen kenmerkend en onlosmakelijk verbonden met *de AS*. Colin Ward en zijn tijdschrift *Anarchy*, dienden daarbij als inspiratiebron.

Bij het twintigjarig jubileum van *de AS* was Ward één van de sprekers. Hij overleed in 2010.

BRONNEN

Remembering Colin Ward 1924-2010, Five Leaves Publications 2011. – Martin Smit, *Anarchy*, een baanbrekend tijdschrift, *de AS* 183. – *Colin Ward and David Goodway, Talking Anarchy,* Five Leaves Publications, 2003.

HERMAN GROENENDAAL MOET VRIJ*

Hans Ramaer

'In naam van Jezus Christus, in naam van Marx, in naam van Bakoenin, in naam van Kropotkin, in naam van Tolstoi en in naam van Groenendaal rui ik jullie op om te weigeren oorlogsmateriaal te vervaardigen, om te weigeren in militaire dienst te treden en de algemene werkstaking in praktijk te brengen als protest tegen de gevangenhouding van Groenendaal.'
Deze woorden, gesproken tijdens een meeting in de tuin van het Volksgebouw aan de Haagse Prinsengracht, zouden de bekende antimilitaristische dominee Bart de Ligt later op een gevangenisstraf wegens opruiing komen te staan. Op die zesentwintigste juni 1921 waren duizenden mensen bijeengekomen om te protesteren tegen de arrestatie van de principiële dienstweigeraar Herman Groenendaal. De eis 'Herman Groenendaal moet vrij' zou in de loop van dat jaar nog heel wat keren gehoord worden.

De Haarlemse tuinman Herman Groenendaal was aanvankelijk een actief lid van de J.G.O.B., de Jongelieden Geheelonthoudersbond. Na de revolutie in Rusland ontstonden er in deze 'blauwe' jongerenorganisatie twee stromingen, en wel een stroming die sterk sympathiseerde met de rode revolutie en een, zoals Ger Harmsen het in zijn Blauwe en rode jeugd karakteriseerde, meer vage vrije progressieve stroming, die in het Vrije Jeugd Verbond uitmondde. In de zomer van 1920 kwam het namelijk tot een scheuring in de J.G.O.B., die ertoe leidde dat een vijfhonderd anarchistisch getinte jongeren, onder wie Herman Groenendaal, zich verenigden in het V.J.V. Antikapitalisme en antimilitarisme waren de belangrijkste grondslagen van deze nieuwe jongerenorganisatie.
Vooral de dienstweigering had Groenendaals belangstelling. In de J.G.O.B. had hij er tevergeefs propaganda voor gemaakt. In november 1920 richtte hij zich tot zijn 'makkers van lichting '21'. In een open brief riep hij op tot dienstweigering: 'De loterij, de bloedloterij is voorbij en 't lot heeft beslist dat gij straks zult moeten slachten, menschen slachten en in slaafsche gehoorzaamheid al uw waardigheid als mensch zult laten ontnemen, of dat gij vrijgesteld zult zijn. 't Lot heeft beslist, zoo men zegt, maar die beslissing beteekent niets, letterlijk niets, als gij den moed hebt om straks te toonen, dat ge Mensch zijt, d.w.z. dat ge u niet láát leven, maar zélf leeft en dat ge niets doet wat in strijd is met uw rede en gevoel. En er zijn er, 'k weet het reeds van 'n 20-tal, die straks, wanneer men hen zal komen halen en opeischen voor 't militairisme, fier de kop omhoog zullen heffen en zullen antwoorden met een: "Dat nooit." Onze leus is "Geen man en geen cent."' En in februari 1921 schreef hij aan 'hen die in '21 den militairen dienst zullen weigeren': 'Hoewel ik reeds verscheidene oproepen in Wapens Neder en Vrije Socialist deed, heb ik nog lang niet van jullie allen naam en adresopgaaf ontvangen. Komt vrienden, dat moet anders! Of moeten wij ons weer, zoals zoovelen vóór ons zonder woord of daad van protest laten insluiten? Op voor de massale dienstweigering en vrijstelling van gewetensbezwaarden!'

*Eerder verschenen in *De Gids*, nr. 10, 1970

ARRESTATIE

Niet opgekomen voor eerste oefening werd Groenendaal op 6 juni gearresteerd. Hij weigerde de krijgsartikelen te ondertekenen en eiste in vrijheid gesteld te worden. Zijn opsluiting als een gewone misdadiger krenkte hem zo diep in zijn gevoel voor menselijke waardigheid, dat hij uit protest daartegen en als appèl aan het geweten van de arbeidersklasse tot voedselweigering overging. '… niet het ergste is, dat 'n dienstweigeraar wat straf krijgt, maar het straffen wil tevens zeggen, dat onze geheele levens-en wereldbeschouwing misdadig is en dat, als ze die beschouwing al niet kunnen verdrukken, ze toch in ieder geval elke uiting er van op elke manier moeten bestrijden. En dat men dit thans nog durft te doen, dit maakt de zaak nog zooveel te grievender, des te beleedigender. En mijn niet-eten is dan ook niet omdat ik die straf niet wil ondergaan, maar omdat er eens een eind moet komen aan dat steeds weer vervolgen en daarmeede miskenning van het anti-militairisme', schreef hij vanuit het militair hospitaal in Den Haag aan J. Giesen, secretaris van het Internationaal Antimilitairistisch Bureau, de nauw met de I.A.M.V. (Internationale Antimilitairistische Vereniging) verbonden radicale anti-oorlogsorganisatie.
Ogenblikkelijk kwam de I.A.M.V. in actie. Het verbond lichtte de pers in, die vrij veel aandacht aan de hongerstaking besteedde. Verder richtte de I.A.M.V. een actiecomité op, dat de brochure 'Herman Groenendaal moet vrij' verspreidde waarin de arbeiders opgeroepen werden om tot proteststaking over te gaan. 'Gij hebt in u de economische macht van den arbeid. Gij zijt het die het maatschappelijk raderwerk doet draaien en die het kunt stopzetten tot recht is geschiedt.'
Drie comitéleden brachten een bezoek aan het militaire hospitaal om te protesteren tegen het feit dat Groenendaal die geweigerd had de krijgsartikelen te ondertekenen niet in een burgerlijk hospitaal was opgenomen. Ook tekenden zij protest aan tegen Groenendaals kunstmatige voeding. Hun protesten waren echter tevergeefs. Ook de minister van oorlog Pop, tot wie de comitéleden zich richtten, weigerde in te grijpen en Groenendaal in overeenstemming met de kort daarvoor door de Tweede Kamer aangenomen motie Drion – die aanbeval dat rekening gehouden zou worden met gewetensbezwaren tegen de krijgsdienst – vrij te laten. De minister verklaarde dat hij evenals iedere andere ambtenaar niets anders mocht doen dan de wet uitvoeren, wat hem verhinderde aan het verzoek te voldoen. Verder wendden de comitéleden Bart de Ligt, Albert de Jong en Johnie Harinck, zich tot verscheidene Kamerleden, die van mening waren dat Groenendaal in vrijheid gesteld moest worden. Door het gehele land vonden protestvergaderingen en demonstraties plaats. Verschillende sprekers werden wegens opruiing vervolgd. Zo werden Bart de Ligt en Albert de Jong tot respectievelijk zevenentwintig en negenentwintig dagen hechtenis veroordeeld.

SOLIDARITEITSACTIES

Het gehele scala van links van de S.D.A.P. opererende arbeiders-, vrouwen- en jongerenorganisaties, zoals het syndicalistische NAS, de Federatie van

Sociaal-anarchisten, de Communistische Partij Holland, de Revolutionair Socialistische Vrouwenbond, het Vrije Jeugd Verbond en de Sociaal Anarchistische Jongeren Organisatie (SAJO) steunde de initiatieven van de I.A.M.V. Maar ook velen uit de S.D.A.P. en de Vrijzinnig Democratische Bond steunden de protestacties.
Op de reeds gememoreerde meeting in het Haagse Volksgebouw werd besloten om de in de vergadering aangenomen motie, dat Groenendaal vrijgelaten moest worden, ter kennis te brengen aan de minister van oorlog. In optocht vertrok men naar de woning van de minister in de Jan van Nassaustraat. De politie had deze straat echter hermetisch afgesloten. Aan Bart de Ligt, secretaris Albert de Jong, de moeder van Groenendaal en nog twee comitéleden werd toegestaan dat zij de minister van de motie in kennis stelden. Bij de woning aangekomen raakten de begeleidende politiemannen in paniek, deelden enige klappen uit en arresteerden De Ligt. Even later werd ook op de nietsvermoedende demonstranten ingeslagen. Dit politie-optreden ontlokte een stroom van protesten uit het gehele land. Tevergeefs echter probeerde de I.A.M.V. om S.D.A.P. en N.V.V. in de Groenendaal-actie te betrekken. Alleen het kleinere syndicalistische NAS (Nationaal Arbeids-Secretariaat) steunde de I.A.M.V. De Amsterdamse NAS-organisaties riepen de arbeiders op tot een proteststaking.
Op dinsdag 28 juni staakten duizenden Amsterdamse arbeiders, voornamelijk bouwvakkers. Op de Westermarkt sprak de syndicalistische voorman L. B. Spanjer de demonstrerende stakers – de Vrije Socialist sprak van zesduizend – toe. Ook de volgende dag werd er gestaakt door bouwvakarbeiders, metaalarbeiders en havenarbeiders. Opnieuw trokken de stakers met hun eis 'Herman Groenendaal moet vrij' door de stad. De politie had uit voorzorg de Sarphatistraat, waar zich de Oranje-Nassaukazerne bevond, afgesloten. Het NAS dacht eraan om in Groningen, Den Haag en Amsterdam een vierentwintig-uurstaking af te kondigen. De Amsterdamse NAS organisaties besloten de staking op donderdag echter niet te herhalen, omdat de grote massa van sociaal-democratisch georganiseerde arbeiders – hoe sympathiek deze ook tegenover Groenendaals daad stonden – zich niet bij de syndicalistische stakers wilde aansluiten. Ook het feit dat enkele havenarbeiders na de staking van dinsdag ontslagen waren, speelde bij het tot stand komen van dat besluit een rol. Enige dagen later nam het NAS definitief het besluit om niet tot een algemene werkstaking over te gaan. Een tweede poging, eind augustus, door de I.A.M.V. ondernomen, om het N.V.V. in een algemene proteststaking te betrekken, liep eveneens op niets uit.

KRIJGSRAAD

Ondertussen was Herman Groenendaal voor de krijgsraad gekomen, waar hij verdedigd werd door mr. P. Tideman. De zaak werd echter op 15 juli geschorst om twee psychiaters de gelegenheid te geven een rapport over Groenendaal uit te brengen. Tideman bepleitte dat Groenendaal niet strafbaar was omdat hij door overmacht gedwongen een feit beging, zoals in artikel 40 van het Wetboek van Strafrecht aangegeven staat. Bij Groenendaal was een zedelijke overtuiging in het spel, die niet toeliet dat hij anders zou handelen dan hij gedaan had. Eind oktober werd Groenendaal die nu bijna vijf maanden kunstmatig gevoed was, overgebracht naar de hulpgevangenis voor militairen. Directeur daarvan was de kapitein J.P. Loeffen, die eerder berucht was geworden als commandant van Fort Spijkerboor, waar in de jaren 1914-'18 de dienstweigeraars zaten opgesloten.
Het was dezelfde Loeffen, die in een eerder door Herman Groenendaal en enkele vrienden verspreid pamflet een tiran genoemd was en waarvoor zij strafrechtelijk vervolgd waren.
Ook nu toonde Loeffen hoe hij over dienstweigeraars dacht. Hij liet zeep in Groenendaals waswater doen, zodat hij het niet zou kunnen drinken, probeerde hem eten in de mond te wringen en stelde hem de burgemeester van het Ierse Cork ten voorbeeld, die door zich tegen kunstmatige voeding te verzetten zijn hongerstaking tegen Engeland met de dood had moeten bekopen. Kortom Loeffen liet niets na om Groenendaal geestelijk te martelen, zoals mr. Tideman tijdens het proces, dat op 4 november was voortgezet, onthulde. Stram in de houding hoorde Loeffen mr. Tideman aan, maar sloeg tegen de grond toen deze uitriep: 'Iemand te beledigen die vrij is vind ik gemeen, maar iemand beledigen die als ondergeschikte in je macht is, vind ik diep verachtelijk.' Loeffen werd daarna als getuige afgevoerd. Uit het psychiatrisch rapport bleek dat naar de mening van de ene deskundige, dr. Deknagel, Groenendaal volkomen oprecht gehandeld had. Desondanks aanvaardde de krijgsraad het argument van Groenendaals 'innerlijke overmacht' niet en veroordeelde hem tot een gevangenisstraf van negen maanden en tien dagen, wat overeenkwam met de tien maanden waartoe dienstweigeraars in die tijd veroordeeld werden. Het door Tideman aangetekende hoger beroep werd later door het hof afgewezen.

BOMAANSLAG

Drie dagen later, op 7 november, ontplofte op de Haagse Frankenslag voor het huis van de majoor der artillerie Verspijck, die lid van de krijgsraad was, een bom. Hoewel de pui werd vernield, kwam de familie Verspijck er zonder kleerscheuren af. De plegers van deze bomaanslag waren een viertal jonge anarchisten, Kooijman, Van der Linde, De Haas en Eekhof, die hierdoor niet zozeer wilden protesteren tegen de veroordeling van Groenendaal, alswel de arbeidersklasse ervan wilden doordringen dat deze het kapitalisme zou moeten bestrijden door de bedrijven te bezetten. Of zoals Van der Linde later zou schrijven: 'Wat wij in de eerste plaats met onzen aanslag wilden zeggen, is: ziehier proletariërs, jullie liggen in bewondering voor de geweldloze Groenendaal, wordt eens wakker en denk na over deze bomaanslag. '

Drie van de vier werden tot gevangenisstraf veroordeeld: Kooijman tot zes, Van der Linde tot vijf en Eekhof tot een jaar. Uitgezonderd een aantal anarchistische jongeren, verenigd in de SAJO, werd de aanslag algemeen veroordeeld. Niettemin vormden leden van I.A.M.V., Federatie van Sociaalanarchisten en SAJO een comité om het publiek over deze daad voor te lichten.
Een week na de bomaanslag gaf Groenendaal, die buiten het optreden van deze hem persoonlijk onbekende geestverwanten wilde blijven, zijn hongerstaking op. Hij hoopte hiermee te voorkomen dat nog meer van dergelijke aanslagen gepleegd zouden worden.

HERINNERINGEN AAN HANS*

Joke Holdtgrefe

Het zal begin jaren zestig geweest zijn dat Hans door zijn nichtje Marijke aan mij werd voorgesteld bij De Turk, in die tijd een koffieshop waar alleen koffie, broodjes en ijs verkocht werden. Hij stond daar met een Harristweedjasje, een sikje en een pipopijpje. Hij zal rond de twintig geweest zijn en zeer zelfbewust. Toen ik hem later aan deze ontmoeting herinnerde wist hij er niets meer van, hij had dus meer indruk op mij gemaakt dan ik op hem. In die tijd speelde Hans als drummer in een dixielandorkest.

Het zou tot 1971 duren tot wij elkaar weer zouden zien. Wij woonden beiden in Schiedam en troffen elkaar in de bar die gelegen was op het dak van de flat waar wij toen woonden. Zijn Harristweed jasje was verruild voor een spijkerpak, een ban-de-bom ring, een coltrui en een ketting. Wij raakten met elkaar in gesprek en kwamen er achter dat we veel gezamenlijke kennissen hadden, en dat die vooral met muziek te maken hadden.
In 1972 is Hans bij mij ingetrokken en ik kan dus terugkijken op 43 jaar samen met hem. Hans heeft in die 43 jaar vele rollen vertolkt. Zijn hoofdrol was voor ons, in de eerste plaats geliefde, partner, vader en oom. Een rol die hij al die jaren heel serieus heeft genomen, Hans is altijd heel loyaal geweest en tot het laatst heeft hij zijn eigen bekende humor behouden. De laatste jaren was zijn lievelingsrol die van opa van zijn kleindochter Mante.

Een andere rol van Hans was die van publicist. Hans was sinds de zestiger jaren betrokken bij het actiewezen en de politiek. In zijn jonge jaren kon hij heel onstuimig zijn en zich heel erg kwaad maken om in zijn ogen de oneerlijke verdeling van macht en inkomens. Ook het milieu lag hem na aan het hart.
In 1972 was Hans een van de oprichters van *de AS*, een anarchistisch tijdschrift waarvan de eerste nummers gestencild werden in ons huis in Blijdorp waar we toen woonden en de gestencilde pagina's gesprokkeld werden op de strijkplank.
Hans was een fel tegenstander van kernenergie en schreef in 1974 het boek *De dans om het nucleaire kalf*, waarin het kernenergiebeleid van Nederland kritisch werd beschreven.
In 1977 scheef Hans de bundel *De Piramide der tirannie*, een bloemlezing uit de anarchistische pers van de vorige eeuw.
Hans is ook heel lang bezig geweest met een boek over de anarchistische activist en filosoof Piet Kooijman. Samen met zijn vriend Dick de Winter is hij vele malen naar het Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam gereden om in het archief te zoeken. Het boek is 'die unvollendete Kooijman' geworden maar in het recente winternummer van *de AS* is een uitgebreid artikel over Piet Kooijman van zijn hand opgenomen. Dat heeft hem met de weinige energie die hem toen nog restte de nodige moeite gekost maar hij was heel trots dat hij het artikel af heeft gekregen. Zo was hij ook heel trots dat in november 2013 de Domela Nieuwenhuispenning aan hem is uitgereikt.

Toen in 1978 op de Erasmus Universiteit de studie maatschappijgeschiedenis gestart werd, heeft Hans zich daar ogenblikkelijk voor ingeschreven want daar had hij al jaren op gewacht. In 1983 studeerde hij af, met dank aan zijn studievriend Dick de Winter die hem vooral met de statistiek enorm heeft geholpen. Die studie heeft Hans naast zijn volledige baan als hoofdredacteur van een vaktechnisch tijdschrift gedaan.
Dan is er Hans de politicus. Hans is altijd geïnteresseerd geweest in politiek en met name de lokale politiek had zijn belangstelling. Hij heeft twaalf jaar in de deelgemeente Hillegersberg Schiebroek als deelgemeenteraadslid en fractievoorzitter van de OPLW, de Onafhankelijke Partij voor Lokale en Wijkbelangen, gezeten. Vier jaar heeft hij namens De Groenen in de Provinciale Staten van Zuid-Holland een zetel bekleed en na de oprichting van de Stadspartij in Rotterdam heeft hij zich nuttig gemaakt voor de fractie.

Dit alles in vogelvlucht over Hans zijn leven. Dertien jaar geleden werd bij Hans COPD en longemfyseem geconstateerd. Langzaam maar zeker gingen zijn longen achteruit maar als we iets langzamer liepen en wat meer rustten ging het allemaal wel.
In mei 2013 sloeg het noodlot toe en werd Hans opgenomen in het ziekenhuis waar drie resistente bacteriën in zijn longen gevonden werden. Het duurde vijf weken voordat deze bacteriën bestreden waren en in de tussentijd waren zoveel longblaasjes vernietigd dat er nog 30% resteerde. Hans werd, zodra er weer een virus of bacterie zijn longen bezocht, opgenomen in het ziekenhuis en als hij weer een beetje op adem was gekomen mocht hij weer naar huis.
Vorig jaar augustus werd hij weer opgenomen en mocht hij naar huis, maar moest wel continue zuurstof toegediend krijgen. Langzaam maar zeker werd de extra zuurstofbehoefte steeds groter.
Zijn conditie ging steeds meer achteruit, hij kon niet meer lopen en zelfs de kleinste inspanning leidde tot grote ademnood. Eind februari werd Hans weer met spoed opgenomen in het ziekenhuis omdat hij het zo ontzettend benauwd had. Hans kreeg een maximale hoeveelheid zuurstof toegediend maar toch ging hij iedere dag achteruit. Toen dinsdag 10 maart duidelijk werd dat hij niet meer naar huis vervoerd zou kunnen worden of naar een verpleeghuis, was voor Hans de grens bereikt. Hij had graag thuis willen sterven, maar als dat niet mogelijk was, dan maar zo snel mogelijk dit aardse te verlaten. Nadat hij die beslissing heeft genomen heeft hij die woensdag nog afscheid genomen van dierbaren. Donderdag 12 maart is aan zijn benauwdheid een eind gekomen.
Muziek is zijn hele leven lang heel belangrijk voor hem geweest. De laatste jaren werden vooral de blues en Bob Dylan vaak gedraaid. Die muziek en teksten benaderden misschien het meest zijn gemoedstoestand.
Vorige week in het ziekenhuis, toen Hans de beslissing had genomen dat het zo genoeg was, zei hij dat hij zo graag om een hoekje zou willen kijken bij zijn crematie. Ik denk dat hij verrast zou zijn om te zien hoeveel mensen de moeite

*Bij de uitvaart van Hans Ramaer door Joke uitgesproken toespraak..

hebben genomen om bij zijn afscheid aanwezig te zijn.
Wat ik u zojuist verteld heb, geeft niet weer wat wij als gemis ervaren bij het vertrek van Hans, mijn geliefde en Hans als vader en opa. Jullie hebben zoals jullie hier zitten allemaal een stukje Hans meegemaakt en leren kennen. Wij als gezin hebben het geluk gehad de volledige Hans mee te mogen maken.

DE GORILLA-OORLOG*

Anarchisten en de Oranjemonarchie

Hans Ramaer

Niet eens zo lang geleden – in het midden van de jaren vijftig – veroordeelde de rechtbank in Rotterdam een anarchist tot twee weken gevangenisstraf wegens het beledigen van de koningin. Het was Dirk van Tol, redacteur van Vrijheid*, een klein anarchistisch blad met een handvol abonnees. In een van de nummers had Van Tol de vorstin aangeduid als 'juultje', wat kennelijk voor justitie voldoende reden was om hard op te treden.*

Zo'n optreden zou vandaag de dag erg onwaarschijnlijk zijn, maar het is lang anders geweest. Van Tol is een van de vele tientallen anarchisten die ooit kritiek op het koningshuis met gevangenisstraf of geldboete hebben moeten bekopen. Bijna steeds heeft de rechterlijke macht anarchistische publicaties in beslag laten nemen, manifestaties verboden en anarchisten veroordeeld, zodra 'de Oranjemonarchie' in het geding was. Zelfs goedaardige spot werd nogal eens opgevat als majesteitsschennis of opzettelijke belediging van de koning, de koningin of leden van het koninklijk huis, die bestraft behoorde te worden.
Het conflict tussen de anarchisten en de verdedigers van de monarchie – dat misschien wel de *Gorilla-oorlog* zou kunnen heten – ontvlamde in 1885 en duurt dus al ruim een eeuw. En net als de Honderdjarige oorlog van de veertiende en vijftiende eeuw kent het conflict zijn perioden van heftige schermutselingen en zijn perioden van betrekkelijke rust.

DOMELA NIEUWENHUIS

Niet in het minst door de economische crisis waren in de jaren tachtig van de vorige eeuw ook in Nederland arbeiders en intellectuelen in beweging gekomen. De jonge Sociaal Democratische Bond stelde zich aan het hoofd van het verzet tegen uitbuiting en rechtsongelijkheid, dat onder de noemer socialisme bekend is geworden, maar revolutionairen van allerlei schakeringen telde. Onder hen ook de anarchisten of vrije socialisten van wie Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een voormalig luthers predikant, al spoedig een charismatisch leider werd. Eerst in *Recht voor Allen*, het blad van de bond, en later in zijn eigen blad *De Vrije Socialist*, bond Domela de strijd aan met de vijf K's (Kapitaal, Kerk, Kazerne, Kroeg en Kroon). De revolutionairen kwamen op voor democratie, voor een republiek in plaats van een monarchie, en daarmee was de oorlog met Oranje een feit geworden. Wie tegen het socialisme was stond voortaan pal achter het Oranjehuis, terwijl koning Willem III tot symbool werd van juist dat wat omvergehaald moest worden – het vermolmde ondemocratische staatsbestel.
Nu was Willem III volstrekt onbekwaam voor zijn ambt – een zelfzuchtig, lichtgeraakt en wispelturig vorst die nauwelijks geïnteresseerd was in staatszaken.

*Eerder verschenen in *Maatstaf*, nr 11/12, 1992.

Bovendien wekten zijn buitenechtelijke escapades verontwaardiging op. Kortom, hij was weinig geliefd en werd door velen zelfs ronduit veracht, niet in het minst omdat hij steeds weer een hoger jaargeld eiste terwijl een groot deel van het volk in diepe armoede leefde. Bij de dood van de koning in 1890 stemde Domela in de Tweede Kamer tegen het adres van rouwbeklag aan de koninginweduwe omdat er zoals hij verklaarde geen enkele reden was om de overledene eer te bewijzen. De populariteit van *Recht voor Allen* – en tegelijk de verontwaardiging die het blad wekte – berustte voor een groot deel op de artikelen waarin verhaald werd over het particuliere leven van koning Willem III. De artikelen vormden een *chronique scandaleuse* van een vorst die zijn leven geheel aan Venus en Bacchus wijdde. Zonder twijfel waren de onthullingen soms gebaseerd op roddel en achterklap, maar later historisch onderzoek heeft het negatieve beeld van deze Oranjevorst alleen maar bevestigd. Wie de artikelen schreef is altijd onbekend gebleven, hoewel lang gedacht is dat het Sicco Roorda van Eysinga was, een vriend van zowel de Franse anarchist Réclus als van Domela, die aan *Recht voor Allen* meewerkte.

KONING GORILLA

Ter gelegenheid van 's konings zeventigste verjaardag – 2 februari 1887 – werden de verhalen gebundeld en aangevuld tot het schotschrift *Uit het leven van Koning Gorilla*. Ieder die de eerste regels ervan las begreep welke koning bedoeld werd: 'Koning Gorilla uit wiens misdadig leven wij ons voorstellen hieronder enige taferelen te schetsen, was de oudste zoon van een vorst die dezelfde naam droeg en behoorde tot een Gorilla geslacht dat door wanbestuur en knevelarij het volk diep ongelukkig had gemaakt en dan ook door het volk herhaaldelijk werd weggejaagd, doch zich telkens steunende op vreemd geweld, weer op de troon wist te herstellen.' De oplage van honderdduizend exemplaren was snel uitverkocht. Nadien is het schotschrift nog herhaaldelijk herdrukt, het laatst nog ten tijde van Provo.

Tot woede van de autoriteiten raakte de spotnaam Gorilla nu op slag bij iedereen bekend. Hoe woedend de autoriteiten waren bemerkte de jeugdige anarchist Alexander Cohen, die als corrector bij *Recht voor Allen* werkte. Toen de koning door de residentie reed riep hij 'Weg met Gorilla', wat hem op een halfjaar gevangenis kwam te staan. 'Wijze regeerders,' schreef Cohen later in zijn memoires *In opstand*, 'zouden mijn demonstratie eenvoudigweg genegeerd hebben…' Maar wijs waren de autoriteiten allesbehalve – een verschijnsel dat overigens nog altijd valt waar te nemen als het om het vorstenhuis gaat. Door Cohen te veroordelen gaven ze alleen maar grotere bekendheid aan het schotschrift en escaleerde de Gorilla-oorlog verder. De oorlog was begonnen in 1885, om precies te zijn in de nacht van 27 op 28 mei in Amsterdam, toen twee rechercheurs zagen dat iemand op het Rokin een biljet aanplakte. Het bleek een zogenaamd door koning Willem III uitgevaardigde proclamatie te zijn, waarin hij verklaarde afstand te doen van de troon en van zijn jaarlijkse traktement van zeshonderdduizend gulden. Verder werd het gehele Nederlandse volk uitgenodigd om een nieuwe regeringsvorm te kiezen. Tot slot bracht de vorst in deze pseudo-proclamatie 'nederige dank aan het lieve Nederlandse volk dat zo geduldig en lankmoedig ons met

onze familie en verdere nasleep heeft gevoed en onderhouden'. De volgende ochtend werd Bart van Ommeren, een notarisklerk en lid van de Sociaal Democratische Bond, van zijn bed gelicht en beschuldigd van majesteitsschennis.

Voor de rechtbank verklaarden de rechercheurs Van Ommeren herkend te hebben, waarschijnlijk omdat deze al langer geschaduwd werd door de politie die op de hoogte was van zijn correspondentie met de naar New York uitgeweken anarchist Johann Most. Het proces tegen Van Ommeren – die in 1887 redacteur zou worden van het anarchistische blad *De Vrije Pers* – wekte veel beroering. Ondanks de zeer twijfelachtige bewijslast werd er in eerste instantie een gevangenisstraf van twee jaar tegen hem geëist.

Daarop ontstonden er samenscholingen van het verontwaardigde publiek die door de Amsterdamse politie met de blanke sabel uiteengedreven werden. Misschien hadden de volksdemonstraties toch tot nadenken aangezet, want de Hoge Raad veroordeelde Van Ommeren uiteindelijk tot een jaar gevangenisstraf. In ieder geval kon *Recht voor Allen* constateren dat 'het Amsterdamse publiek in de afgelopen week getoond [heeft] dat het meer gevoel van recht bezit dan de hele politie en justitie tezamen'.

DE KONING KOMT

Het lijkt niet overdreven te veronderstellen dat de autoriteiten hun kans afwachtten om de door hen gehate voorman van de revolutionairen persoonlijk te kunnen treffen. Die kans deed zich nog geen jaar later voor. In *Recht voor Allen* had een artikel gestaan, getiteld 'De koning komt', waarin de spot gedreven werd met de serviele toon waarop de pers schreef over het aanstaande bezoek van koning Willem III aan Amsterdam. De meeste kranten waren woedend over het stukje en spoorden aan tot vervolging, hoewel de toon van het stukje gematigd was.

Hoewel het artikel niet was ondertekend had Domela het toch geplaatst. De gedachte dat het om een provocatie van de politie ging bleek achteraf onjuist, maar Domela wilde de verantwoordelijkheid voor plaatsing niet afwentelen op de drukker en nam het artikel voor zijn rekening. In de zomer van 1886 vond het proces tegen Domela plaats in Den Haag. De beschuldiging luidde: 'Het boosaardiglijk en openbaar smaden, honen en lasteren van de persoon des konings.' Het werd een geruchtmakend proces dat grote groepen sympathisanten op de been bracht. Voor de rechtbank had Domela willen zeggen dat hij geen hoogverrader was en dat juist het stamhuis van Oranje tijdens de Tachtigjarige Oorlog door hoogverraad aan de macht was gekomen. Maar omdat hij geen gelegenheid kreeg zijn pleidooi in alle rust uit te spreken zag hij daar verder van af en werd zijn verdedigingsrede als brochure verspreid.

Daarin ontkende hij dat er sprake geweest was van majesteitsschennis: 'Is het volk er ter wille van de vorsten, of zijn deze er ter wille van het volk? (En) wie is majesteit? Het volk! Wat is groter, de soevereiniteit van de vorst of van het volk? Moet men het na drie eeuwen nog in twijfel trekken?' Toen tegen Domela toch een gevangenisstraf van twee jaar werd geëist (terwijl in diezelfde tijd een Zeeuwse herbergier voor majesteitsschennis vijfentwintig gulden boete kreeg) barstten er kleine volksopstanden los. De revolutionaire voorman

werd overstroomd met bemoedigende reacties uit binnen-en buitenland, vrienden vroegen hem dringend om uit te wijken. Ook de schrijver van het omstreden artikel meldde zich maar Domela besloot er over te zwijgen. Uiteindelijk werd Domela veroordeeld tot een jaar celstraf, waarvan hij er negen maanden uitzat. Op de verjaardag van de jonge Wilhelmina – 31 augustus 1887 - kreeg hij gratie.

MONARCHIE EN KAPITALISME

Ondanks de vele blijken van medeleven die Domela ontving en de festiviteiten na zijn vrijlating bleek er ook nog zoiets te bestaan als antisocialistische straatterreur. Op de verjaardag van de koning en het prinsesje trokken aangeschoten en brooddronken Oranjeklanten door de straten onder het zingen van 'Hop, hop, hop, hang de socialisten op' en 'Domela moet zakkies plakken hi ha ho, Oranje boven, leve Willem III'. Ze drongen de vergaderlokalen van de socialisten binnen, vernielden hun bezittingen en mishandelden hen. Dat de Oranjefeesten uitliepen op Oranjefuries was zelfs de behoudende pers te veel van het goede. Zo schreef het conservatieve *Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage*: 'Men begrijpe toch dat men op die wijze zelf doet, wat men van de sociaaldemocratische woelingen vreest. Men onthoude zich dus voortaan om zelf te doen hetgeen waarom men de sociaaldemocraten haat.' Veel helpen deed het niet, want de Oranjefuries werden een tijd lang een bijna jaarlijkse traditie, waarbij op een avond ook Domela's woning in Hilversum het ontgelden moest.
Wat behelst nu die kritiek van de anarchisten op het koningschap van de Oranjes? Vooropgesteld moet worden dat de meeste argumenten die ze gebruikt hebben ook door niet-anarchisten naar voren zijn gebracht. Zo is als belangrijkste bezwaar al een eeuw lang aangevoerd dat het erfelijke koningschap per definitie een ondemocratisch instituut is. Domela voorspelde dan ook dat de monarchie zou verdwijnen zodra de volken mondig geworden waren. Het is een argument dat steeds te horen was. Bijna drie kwart eeuw later in de jaren zestig – viel in het anarchistische blad *De Vrije* te lezen dat er van de monarchie 'weinig waarlijke democratie' te verwachten is. En in diezelfde tijd benadrukte een andere anarchist – in het blad *Buiten de perken* – nog eens dat het koningschap met zijn erfopvolging 'volledig in strijd is met de idee van gelijkheid' en dat het bovendien het irrationalisme en het autoriteitsgeloof in de samenleving versterkt'. Een ander, meer principieel anarchistisch (en algemeen socialistisch), argument is de koppeling van de monarchie aan het kapitalisme. In het begin van deze eeuw verschenen pamflet *De pyramide der tyrannie* schetste Domela hoe het kapitaal de gehele samenleving overheerst. Koningen en ministers regeren als zaakwaarnemers van het grote geld, daarbij gesteund door de kerk, het leger en de bourgeoisie. Onder aan die maatschappelijke piramide zwoegt de arbeidersklasse. Ze draagt de samenleving, inclusief de uitbuiters en de nietsnutten.
Het was vooral die verbondenheid van de Oranjemonarchie met alles waar anarchisten zich tegen keerden – het burgerlijke nationalisme, het kolonialisme en niet in de laatste plaats het militarisme – die in de praktijk de meeste kritiek uitlokte. Met name de bijzondere belangstelling en vaak ook de voorliefde voor het vaderlandse leger van koning Willem III, koningin Wilhelmina en prins Bernhard hebben bij de anarchisten verzet gewekt. Wilhelmina, schreef Bart de Ligt, die net als Domela predikant was geweest voor hij zich bij de anarchisten aansloot, in *De Wapens Neder*, was steeds weer 'voor de bloei van het Nederlande kapitalisme en de groei van zijn imperialisme' opgekomen, zoals ze ook 'al jong een voorliefde voor allerlei oorlogstuig en leger- en vlootgedoe' had getoond.

FINANCIËLE ESCAPADES

Op dat terrein bleef Juliana met haar religieus getint pacifisme de anarchistische toorn bespaard. Des te heviger echter was de kritiek die losbarstte toen haar echtgenoot betrokken bleek te zijn bij internationale wapenhandel. In 1976 – ten tijde van de Lockheedaffaire – bracht het anarchistische tijdschrift *de AS* een themanummer uit over de monarchie en Oranje. Daarin werd onder meer het financiële reilen en zeilen van Soestdijk belicht, maar passeerden bovendien verscheidene anti-monarchistische én anti-Orangistische argumenten de revue, een onderscheid dat in de Nederlandse grondwet is terug te vinden. Daarin immers wordt zowel de erfopvolging als de troonopvolging geregeld. Met dit laatste is de continuïteit van de monarchie niet gebonden aan het voortbestaan van het Oranjehuis, zo waarschuwde het blad. Hoewel de staatsrechtelijke consequenties, de psychosociale invloeden (de mythologisering van de monarchie') en de politieke implicaties van het koningschap uitvoerig aan de orde werden gesteld constateerde het blad toch dat de monarchie 'zich hoogstens leent voor een symbolische bestrijding'. Veel bedenkelijker vond het blad het optreden van de prinsgemaal: 'Bernhards wapenhandel is een andere zaak, evenals zijn officiële functies in het Nederlandse leger en de vaderlandse wapenindustrie.' Het zal duidelijk zijn dat de kritiek van anarchisten op zijn hevigst – en voor velen wellicht het meest aanvaardbaar – is als de publieke en de private sferen van het Oranjehuis elkaar overlappen. Op momenten dat de meer abstractie kritiek op de monarchie als instituut concrete invulling krijgt door het gedrag of de uitlatingen van een lid van het koninklijk huis – de smeergeldaffaire van prins Bernhard; de politieke huwelijken van de prinsessen Irene en Beatrix – lijken de anarchisten ook de (althans morele) overwinnaars in de Gorilla-oorlog. Die verstrengeling van openbare functies en particuliere belangen en opvattingen van de Oranjes is steeds de zwakke plek geweest van de monarchie en waar mogelijk hebben de anarchisten dat aangetoond. Zo hebben de omvangrijke bedragen die het Oranjehuis als een van de rijkste families ter wereld – uit de staatskas ontvangt telkens onder het vuur van de anarchistische kritiek gelegen, zeker omdat ze afgezet werden tegen de bestaande sociale misstanden. Domela noemde de vorsten 'knabbelaars uit de staatsruif en had onoverkomelijke bezwaren tegen een verhoging van het inkomen van de Kroon zolang het een deel van de bevolking aan de belangrijkste levensbehoeften ontbrak. En telkens weer tijdens de regeerperiode van koningin Wilhelmina ontstond er agitatie als het koninklijk inkomen herzien werd. Ook de leus 'Geen woning, geen kroning' die in het voorjaar van 1980 door de kraakbeweging gevoerd werd is er een voorbeeld van.

DOELBEWUSTE MACHTSPOLITIEK

Dan is er nog de kritiek op het particu-

liere leven van de leden van het Oranjehuis. Dat anarchisten zich daar verre van gehouden hebben kan in het licht van het schotschrift over koning Gorilla moeilijk beweerd worden, maar zelden hebben aperte roddels als die van de sensatiepers hun kritiek ontsierd. Bijna altijd werden de gevallen van drankzucht en overspel, van gierigheid en verspilling, van benepenheid en arrogantie van de Oranjes in een breder kader geplaatst, zoals mag blijken uit *De carrière der zeven Oranjes*. De schrijver van dit in anarchistische kring populaire boek, Jos van Veen, liet weinig heel van de mythe dat het vorstenhuis zich al eeuwenlang heeft opgeofferd voor het Nederlandse volk. Van Veen, een vrijdenker en gewezen priester, beschreef hoe de familie van Oranje-Nassau via het stadhouderschap een doelbewuste machtspolitiek – óók middels buitenechtelijk kroost – voerde en naar de koninklijke status streefde, wat hen uiteindelijk in 1813 lukte. Dat het Oranjehuis in feite niet meer bestaat omdat stadhouder Willem IV zich de titel prins van Oranje onrechtmatig toe-eigende verbaasde Van Veen in dat verband dan ook helemaal niet. Het boek is een belangrijke bron geweest van de pamfletten die Anton Constandse enkele jaren later over het vorstenhuis en zijn stamvader Willem van Oranje schreef. In de brochure *God, Nederland en Oranje* constateerde Constandse dat er hoog opgegeven wordt van de band tussen Nederland en Oranje, maar 'dat alle vooruitgang, vrijheid en verdraagzaamheid slechts bevochten is in felle strijd tegen Oranje'; in de brochure *Willem de Zwijger* concludeerde hij dat 'volgens christelijke en burgerlijke maatstaf deze Vader des Vaderlands: een Duits avonturier, verkwister en losbol [was]; voor roomsen een ketter, voor protestanten een huichelaar; een ontrouw stadhouder en landverrader; een overspelige die zich aan concubinaat, echtbreuk en bigamie schuldig maakte; een heler die profiteerde van zeeroverij'. Ook in zijn bijdrage aan het eerder genoemde nummer van *de AS* en in zijn in 1980 verschenen boekje *Oranje zonder mythe* maakte de anarchistische publicist gebruik van de door Van Veen verzamelde gegevens.

ZONDER HIËRARCHISCHE STRUCTUREN

In het voorwoord van dat boekje heeft Constandse het over de wenselijkheid van een vrijheidslievende en sociaal vooruitstrevende republiek: Verkiezen anarchisten dus te allen tijde een republiek boven een monarchie? Die vraag is door Domela beantwoord in zijn *Typen*, een bundel studies gebaseerd op bijbelse figuren. Hoewel Domela als anarchist het ideaal van de zelfregering huldigde ('De beste mens is nog niet goed genoeg om te regeren') achtte hij de republiek in het algemeen toch een democratische stap voorwaarts vergeleken bij de monarchie: 'Welke landen zijn het die voorgingen in de geschiedenis? Niet de monarchieën, neen, deze ontzedelijken niet alleen de volkeren maar ook de monarchen zelve. Maar de republieken, zij droegen het meest bij tot de vooruitgang van het menselijk geslacht.' Een republiek waarin het volk onderdrukt wordt is echter volgens Domela niet beter dan een monarchie: 'Zo'n republiek wekt een gevoel van walging op. Zo'n regering bezit er niets van behalve de naam. Het is een gewone constitutionele monarchie met dit onderscheid dat men het hoofd ervan president noemt in plaats van koning...'

In navolging van Domela hebben de anarchisten zich steeds weer opgesteld als republikeinen, maar daarbij terdege onderkend dat een constitutionele monarchie democratischer kan zijn dan een republiek. Op zichzelf is een republiek geen panacee. Anarchisten willen een republiek die zich ontdoet van hiërarchische structuren en de samenleving van onderop, langs federale lijnen, ordent. Of zoals de anarchist Thom Holterman het nog kort geleden in het boekje *Leve de republiek!* formuleerde: 'De hantering van het anarchieke paradigma moet voorkomen dat de antimonarchale roep om de republiek smoort in een republiek waarin het hiërarchieke paradigma dominant is of blijft.'

ORANJEDAGEN

Rond de eeuwwisseling was de Sociaal Democratische Bond uit elkaar gevallen. Degenen die prioriteit aan de verovering van het algemeen kiesrecht gaven hadden zich verenigd in de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP), de meeste overigen volgden Domela naar het anarchisme. Aanvankelijk was de SDAP antimonarchistisch, al was het streven naar een republikeinse staatsvorm niet in het partijprogramma opgenomen. In de Tweede Kamer en ook daarbuiten vertolkte de sociaaldemocratische voorman Troelstra weliswaar de kritiek op het Oranjehuis zoals die bij veel partijleden te beluisteren viel, maar toen in 1918 elders in Europa de kronen over de straten rolden durfde hij het toch niet aan om in Nederland de republiek uit te roepen. De behoudende burgerij sloot onmiddellijk de gelederen rond de koningin die als vanouds als antisocialistisch symbool fungeerde. Een overigens grotendeels geënsceneerde aanhankelijkheidsbetuiging op het Haagse Malieveld gaf de aanhangers van het Oranjehuis weer voldoende zelfvertrouwen om de Gorilla-oorlog voort te zetten. Met nieuwe offensieven zelfs, want in de jaren twintig en dertig werden er telkens weer aanleidingen gevonden om het vorstenhuis te huldigen, waardoor de tegenstanders weer tot verzet geprikkeld werden: in 1923 omdat Wilhelmina een kwart eeuw koningin was; in 1926 omdat ze een kwart eeuw getrouwd was; in 1933 omdat vier eeuwen terug Willem van Oranje het levenslicht zag; in 1936 en 1937 omdat kroonprinses Juliana zich verloofde en trouwde; en in 1938 omdat Wilhelmina nu veertig jaar koningin was.

Met veel vertoon werd in 1923 het ambtsjubileum van de koningin gevierd. Het was kennelijk bedoeld om nog eens te onderstrepen dat de regering zich geheel achter het Oranjehuis schaarde en niets voelde voor een referendum over het koningschap zoals een staatscommissie voor herziening van de grondwet geopperd had. Niet alleen de anarchistische, ook de sociaal-democratische en de communistische pers bespotte het opgeschroefde patriottisme en de dweperij met het Oranjehuis. De jubileumfeesten leidden zelfs tot een ad hoc-samenwerking van anarchisten en communisten in het Comité van actie tegen de Oranjelol en de Vlootwet. Het comité verspreidde onder meer een krant, *De Spelbreker*, waarin het koninklijk paar op de hak werd genomen. Tevergeefs probeerde de politie de kranten in beslag te nemen. Hoon voerde de boventoon in *Alarm*, het maandblad van anarchistische jongeren, waarvan Anton Constandse de redactie voerde. Het prompt in beslag genomen nummer van september 1923 opende met de regels:

'Na 25 jaar van goddelijk koningschap komt jubileumtijd van jool en dronkenschap. Als beesten vieren mensen feest omdat hun mede beest, die hooggeboren schat, voor het volk het volgende gedaan had:' Verder was de voorpagina blanco. Het was een herhaling van wat *Recht voor Allen* in 1890 had gedaan. Na de dood van Willem III was het blad namelijk verschenen met een voorpagina die niet meer tekst bevatte dan: 'Het leven van koning Willem de Grote in al deszelfs hoge betekenis voor het volk geschetst!' Een betekenis van nul komma nul derhalve. Toch dwong Wilhelmina meer persoonlijk respect af dan haar vader. 'In haar soort is ze een flinke vrouw,' merkte Bart de Ligt op. Maar de feestviering kon volgens hem onmogelijk verhullen dat ze allereerst de vorstin was van de grote burgerij die in Indië fortuin had gemaakt. In zijn brochure *De jubileumfeesten en de Vlootwet* schetste hij een portret van een autoritaire en bigotte vorstin: 'Het werd berucht dat zij twee liefden koestert: een hemelse voor Jezus Christus, een aardse voor Jan Pieterszoon Coen die zij naïef tezamen propageert. (…) Maar juist daarom is deze degelijke, ernstige, werkzame koningin een gevaar – principieel. (…) Voortdurend wekt zij onder schone leuzen de geest van militarisme en imperialisme die haar zelf bezielt. De koningin is gehuldigd. Welnu, wij huldigen haar ook. Wij waarderen haar: want ze is duidelijk. Wij willen haar ook duidelijk bestrijden.' In de jaren dertig begon de kritiek op het Oranjehuis en de monarchie bij de SDAP althans bij de leiding van die partij – weg te ebben. De definitieve ommezwaai van de sociaaldemocratie – die in 1937 nu ook de nationale gedachte aanvaardde en afzag van nationale ontwapening – wekte bij de anarchisten slechts minachting. 'Mij walgt,' schreef een verontwaardigde anarchist in 1938 in *De Syndicalist*, 'het laffe, opgeschroefde en domme gedoe in deze Oranjedagen. Mij walgt de onoprechtheid vooral. (…) Mij walgt het gewauwel over de eenheid van acht miljoen mensen, van wie de enen in paleizen en weelderige villa's wonen, de anderen in krotten, schuren en stallen. (maar) erger dan al het andere walgt mij de houding der sociaal-democratie.' Ook de communisten verlegden hun koers inzake de monarchie. Onder invloed van de volksfrontpolitiek verstomde in die kringen eveneens de kritiek op het vorstenhuis. Voortaan stonden de anarchisten alleen met hun roep om een republiek, want de nu bijna algemeen geroemde nationale verankering van de Oranjemonarchie riep bij hen hooguit vraagtekens op. Had Constandse niet een paar jaar eerder gezegd dat men wel de onverbrekelijke band tussen Nederland en Oranje roemt, maar verzwijgt dat die band nooit bestond?

TWEEDE WERELDOORLOG

Eind 1939 – Nederland was al gemobiliseerd – voorspelde de anarchistische propagandist Jo de Haas hoe het bij het uitbreken van de oorlog tussen Nederland en Duitsland zou vergaan: 'De laatste trein of het laatste vliegtuig is voor de koningin.' En hij kreeg gelijk, zij het dat het een Britse torpedobootjager was die de koninklijke familie in IJmuiden kwam ophalen. Voor die voorspelling zat De Haas niettemin drie maanden lang in voorarrest. De officier van justitie ging vervolgens in beroep tegen de vrijspraak, maar omdat Nederland ondertussen was bezet kwam het niet meer tot een voortzetting van de strafzaak. Na mei 1940 kregen de anarchisten er een dubieus soort medestanders bij. Immers, ook in nationaalsocialistische kringen was het Oranjehuis nu uit de gratie. Maar de anarchisten beschikten over voldoende politiek inzicht om de fascistische scheldpartijen op de koninklijke familie naar waarde te kunnen schatten, zoals te lezen valt in de brochurereeks die de anarchistische uitgever Gerhard Rijnders tot in 1942 legaal wist uit te brengen. Rijnders, die na Domela's overlijden in 1919 de uitgave van *De Vrije Socialist* had verzorgd, moest die uitgave in de zomer van 1940 op last van de bezetter staken. Daarop zag hij echter kans het blad voort te zetten als *Libertaserie*. In deze brochurereeks met politieke commentaren verscheen opmerkelijk veel kritiek op de NSB en andere fascistische organisaties. Kritiek op het koningshuis wist Rijnders zorgvuldig te vermijden.

Na de bezettingstijd kon het koningshuis zich verheugen in een tot dan ongekende populariteit. Terwijl de vier prinsesjes de school van de christenanarchist Kees Boeke bezochten, raakte het anarchisme – en daarmee het antimonarchisme – meer en meer in de versukkeling. In die jaren van wederopbouw leek de Gorilla-oorlog op zijn eind te lopen.

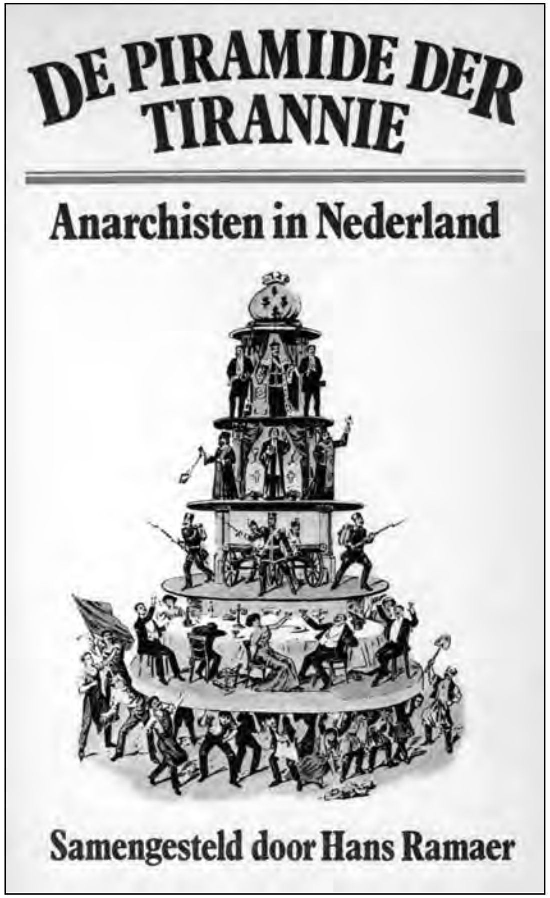
PROVO

Maar opnieuw was het juist het Oranjehuis zelf dat het anarchisme en de roep om een republiek in de jaren zestig deed herleven. De gebeurtenissen van toen zijn bekend. Van de ene op de andere dag wankelde de monarchie zoals ze nog niet eerder gewankeld had. Nauwelijks was de storm over het huwelijk van prinses Irene met een carlistische troonpretendent geluwd of er ontstond een orkaan van kritiek op prinses Beatrix. Haar voornemen om met de Duitse diplomaat Claus von Amsberg te trouwen riep op massale schaal anti-Duitse sentimenten wakker en bracht in het kielzog daarvan de kwestie monarchie of republiek terug in de actualiteit.

In de zomer van 1965 dwarrelde er in de rondvaartboot waarmee Beatrix en Claus door de Amsterdamse grachten voeren een pamflet van Provo. 'Geen monarchie, maar anarchie,' stond erop te lezen en dat was prompt voorpaginanieuws. Provo, aanvankelijk niet meer dan een kleine groep anarchistische jongeren, verbreedde het emotionele protest tot anti-monarchistische kritiek. Het werd tijd dat de Oranjemonarchie plaats maakte voor een republiek, riep Provo en bemerkte dat de weerklank op die oproep met de dag groeide. De periode tussen de zomer van 1965 en 10 maart 1966 toen het vorstelijk huwelijk in Amsterdam werd voltrokken, kenmerkte zich evenzeer door voortdurende agitatie als door overspannen reacties van politie en justitie. De Gorilla-oorlog was opgelaaid, heviger dan ooit tevoren.

Een van de opmerkelijkste zaken in die periode is de wijze waarop en de mate waarin Provo teruggreep naar eerdere tradities van anarchistisch antimonarchisme. Zonder af te doen aan de originaliteit van de Provo-acties ('Provocaties') moet toch vastgesteld worden dat het ludieke karakter ervan niet altijd nieuw was. De alternatieve troonrede waarin koningin Juliana verklaarde dat zij afstand deed van de troon ten behoeve van het volk – die in september 1965 circuleerde herinnert aan de pseudoproclamatie van koning Willem III; het Provo Oranjekomité De Parel van de Jordaan doet denken aan het comité uit 1923; en ook het Provoblad *God, Neder-*

land en Oranje hanteerde het instrument van de spot zoals eerdere generaties anarchisten dat deden.
'Oranje boven, leve de Republiek,' klonk het op die tiende maart tussen de rookbommen door. Sindsdien is het rustiger geworden, maar is de Gorilla-oorlog geenszins geëindigd. Telkens weer laaide de strijd op, het laatst in 1980 toen de inhuldiging van koningin Beatrix in Amsterdam tot een ware stadsoorlog leidde.
Hoe het verdere verloop zich zal ontwikkelen valt niet te voorzien. Zeker is wel dat er nog altijd voldoende maatschappelijk draagvlak is voor de republikeinse gedachte – volgens een NOS-onderzoek van voorjaar 1992 zijn twee van de drie Nederlanders voor het handhaven van de Oranjemonarchie. Dat anarchisten zich daarbij in de voorste linies zullen bevinden kan gezien de geschiedenis van de afgelopen eeuw een veilige voorspelling heten.

WANNEER WAS HET NEDERLANDS ANARCHISME OP ZIJN STERKST?

André de Raaij

De aanleiding tot deze beschouwing was de confrontatie onlangs met mijn eigen doctoraalscriptie Onze God is een arbeider *over de Nederlandse christen-anarchisten van rond 1900. Omdat de scriptie van Hans Ramaer de geschiedenis van het Nederlandse anarchisme van omstreeks 1900 tot 1980 behandelt leek het voor mijn onderwerp relevante literatuur. Ik trok Hans' stelling in twijfel dat het Nederlandse anarchisme numeriek op zijn sterkst was in de tijd na de Eerste Wereldoorlog.*

'We schatten dat de anarchistische beweging (dan) een aanhang van enige tienduizenden had. Zo bereikte het NAS in 1920 zijn maximale grootte, t.w. ruim 52.000 leden, maar hiervan was slechts een minderheid syndicalistisch. Niettemin behaalde de syndicalistische partij van Kolthek in 1918 een zetel in de tweede kamer, evenals de BvCS (die voor een deel anarchistisch georiënteerd was) . In hetzelfde jaar waren er 3200 IAMV-leden en had het IAMV-orgaan De Wapens Neder 6000 abonnees. Wanneer we er tevens rekening mee houden dat binnen de vrijdenkersvereniging De Dageraad en binnen GGB (de vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit, die in 1901 als overkoepelende organisatie van kolonies en produktieve associaties was opgericht) velen met het anarchisme sympathiseerden, was de anarchistische beweging rond 1920 waarschijnlijk omvangrijker dan die rond de CPH.' (pag. 42 in scriptie HR)
Mijn bitse reactie hierop: 'Met deze arithmétique néerlandaise worden organisatorische kaders gezien waar ze niet waren, althans voor de anarchisten, en daarmee meteen ook maar aanhang. Hierbij ziet de schrijver er gemakshalve van af rekening te houden met meer dan waarschijnlijke meervoudige lidmaatschappen: NAS, GGB en Dageraad sloten elkaar bepaald niet uit. De Bond voor Christen-Socialisten is numeriek volstrekt verwaarloosbaar, wat het feit dat deze een kamerzetel wist te winnen des te opmerkelijker maakt, dat wel.
En tenslotte is het ongeoorloofd syndicalisme zomaar bij anarchisme in te lijven.'
Dit oordeel trof mij nu als nogal onwelwillend en ik vermoed dat de onwil – die bij de beoordeling niet opgemerkt is omdat toen zowel als nu niemand in Academia interesse toont in de eventuele sterkte van Nederlands anarchisme – was ingegeven door op eigen ervaring gestoelde afwijzing van het idee van organisatie van anarchisten *als* anarchisten. Ik heb het wel eens ter sprake gebracht bij HR en de afspraak was dat we het nog wel eens nader zouden bespreken. Het is er nooit van gekomen. Wie bovenstaande leest kan zelf concluderen dat HR misschien voorbijzag aan wat je als de anarchistische (mini)zuil van die dagen zou kunnen aanmerken. Allerlei uitingen, al dan niet in georganiseerd verband, hoorden bij het ethisch gekleurde anarchisme van Nederland ca.

1920: drankbestrijding, vrijdenken of (zeker zo vrijzinnige) religieuse (om mij onduidelijke reden zo gespeld) oriëntatie, syndicalistische vakorganisatie, humanitarisme, seksuele voorlichting al dan niet gekoppeld aan Rein Leven en meer, en bovenal: antimilitarisme. Dit laatste acht HR het belangrijkste, meest verbindende aspect van het Nederlands anarchisme. Het was de rode draad van alle mogelijke richtingen binnen dit anarchisme, het identiteitsverlenende en samenbindende ideologische punt dat de continuïteit in de beweging vasthield. Hierop lijkt mij niet af te dingen, evenals op de twee andere conclusies die in zijn scriptie getrokken worden: dat het anarchisme in Nederland niet een klassegebonden streven is (geweest) en dat anarchisten kunnen worden aangemerkt als buitenstaanders in de zin van de destijds veel geraadpleegde studie van Elias & Scotson.

Het anarchisme is geen streven van strijdbare minimumlijders (geweest), zeker niet, maar hoewel het begrip in onbruik verklaard is hecht ik er inmiddels wel aan het als onderdeel te zien van het grote complex dat arbeidersbeweging heet(te). Deze beweging valt niet samen met een klasse en is dan ook iets anders dan de beweging der arbeiders. Maar áls we er van uitgaan dat het Nederlands anarchisme getalsmatig het grootst was in de jaren na de Grote Oorlog wil dit dan zeggen dat het daarmee in die dagen dus ook de grootste invloed had? De vraag is: stonden niet-anarchisten open voor anarchistische ideeën of praktijken en dan het meest omstreeks 1920? Ik ben daar niet zeker van. De gedachte van dienstweigering bijvoorbeeld werd volop besproken in de begintijd van de algemene militaire dienstplicht. Het strafrechtabolitionisme, inclusief het afwijzen van de institutie 'gevangenis', heeft nog tientallen jaren doorgewerkt. Misschien zijn de stropopgevechten van het dominante rechts dezer dagen indirect nog wel tegen dit door anarchisten geïntroduceerde thema gericht.

Waarmee ik bij de vraag terug ben over de hoogtijdagen van het Nederlands anarchisme. Wellicht zijn overtuigende conclusies dienaangaande pas te trekken bij een overzicht van de geschiedenis van dit anarchisme, dat niet los te zien is van een internationaal streven en tegelijk toch ook een zeer eigen karakter heeft (gehad). Ik houd een slag om de arm wat betreft tijdsaanduiding, omdat er volgens mij thans enerzijds grote interesse is in anarchistische ideeën van allerlei snit, en anderzijds deze interesse grotendeels los staat van oplagen van bladen laat staan mogelijk bestaande organisatie.

Hier is het punt waar ik mijn eerder genoemde afkeer van organisatie van anarchisten als anarchisten terzijde kan schuiven. Immers, als iets continuïteit en verandering belichaamt is het toch beslist de anarchistische pers. En degenen die beide droegen, Wim de Lobel en Hans Ramaer, eerst via *De Vrije (Socialist*, ook nog even) en uiteraard *de AS*, kunnen, wat het gewicht van hun invloed ook zou zijn, als centraal in de recente geschiedenis van het Nederlands anarchisme genoemd worden. In die geschiedenis van het Nederlands anarchisme zijn zij waarlijk meer dan de voetnoot waarin het bovenstaande citaat uit de scriptie van HR te vinden was.

Hans Ramaer, *Anarchisme in Nederland – continuïteit en verandering van een sociale beweging*. (Scriptie subfaculteit maatschappijgesch. Erasmus Universiteit Rotterdam, februari 1983; in collectie IISG.)

DE HAYMARKET-AFFAIRE: DE MARTELAREN VAN CHICAGO*

Hans Ramaer

'Dit nu zijn mijn opvattingen. Zij vormen een deel van mijzelf. Ik kan mij er niet van losmaken, noch zou ik dat willen, als ik het kon. En als u denkt dat u deze opvattingen, die vandaag de dag steeds meer bewaarheid worden, kunt uitbannen door ons naar de galg te sturen; als u nog meer mensen de doodstraf zult geven, omdat zij de waarheid durven te zeggen – en ik daag u uit ons aan te tonen op welk punt wij gelogen hebben – dan zeg ik: als de dood de straf is voor het verkondigen van de waarheid, dan zal ik met trots deze kostbare prijs betalen. Roep dan uw beul!'

Deze woorden klonken op 7 oktober 1886 in de rechtszaal van Cook County in Illinois (Verenigde Staten) uit de mond van August Spies, één der verdachten in de Haymarket-affaire, die tragische bekendheid zouden verkrijgen als 'de martelaren van Chicago'.

In de decennia die volgden op de Burgeroorlog (1861-1865), veranderde de gehele structuur van de Amerikaanse samenleving. De ontwikkeling van de techniek leidde onder meer tot de opkomst van een modern-kapitalistische grootindustrie, waarvoor uit een reservoir dat gevuld werd met steeds nieuwe golven immigranten, voldoende arbeidskrachten beschikbaar waren.

De arbeidsomstandigheden waren bijzonder slecht; grote groepen leefden in onmenselijke armoede. De helft van de bevolking was volslagen bezitloos. Behalve lage lonen, vaak in natura uitbetaald, bestond er een uitgebreid systeem van hoge boetes. Naast het zwartelijst-stelsel bemoeilijkte de zogenaamde 'dwangbuis'-clausule de ontplooiing van de vakbeweging. De werknemer die deze clausule ondertekende, zwoer geen lid te zijn of ooit te zullen worden van een vakvereniging. Chicago was een van de stedelijke centra waar in de jaren zeventig en tachtig een industrieproletariaat ontstond, dat vooral door de regelmatig terugkerende depressies getroffen werd. In 1877 kwam de arbeidende bevolking voor het eerst op grote schaal in verzet tegen de bestaande toestanden. In de toen heersende crisis leidde een loonsverlaging van de spoorwegmaatschappijen tot opstanden in Baltimore, Ohio, Pittsburg, New York, St. Louis en Chicago.

SOCIALIST LABOR PARTY

Bij de in verschillende steden tot een algemene werkstaking uitgegroeide 'spoorwegopstand' speelde de Working Men's Party een bescheiden rol. Deze marxistisch georiënteerde partij was in 1876 ontstaan door een samengaan van diverse socialistische groeperingen. In 1877 werd de naam veranderd in Socialist Labor Party, maar de eenheid was in feite slechts nominaal, omdat vele van de oorspronkelijke groeperingen min of meer onafhankelijk bleven. Evenals in Europa werd de kwestie of

*Eerder verschenen in: *De Gids*, nr. 4, 1968

het accent op de vakbeweging of op de politieke actie gelegd moest worden, het grootste twistpunt in de S.L.P. De trade-unionists behaalden de eerste overwinning, wat mede het gevolg was van de gebeurtenissen rond Frank Stauber.
De verkiezing van de socialist Stauber tot wethouder van Chicago in 1880 werd door onfrisse manipulaties verhinderd, zodat de S.L.P.-vleugel, die geleid werd door Albert Parsons en zich tegen het meedoen aan verkiezingen verzette, de wind in de zeilen kreeg. Een ander strijdpunt was het al of niet toepassen van geweld in de klassenstrijd. Vooral in Chicago speelde deze kwestie een belangrijke rol. In de jaren na 1878 vestigden zich hier grote groepen Duitse arbeiders. De militante socialisten onder hen, door de invoering van Bismarcks Socialistenwetten gedwongen Duitsland te verlaten, vormden verenigingen waar men zich in het wapengebruik bekwaamde (Lehr und Wehr Verein, Jägerverein).

OPRICHTING IWPA

De toch al losse organisatorische eenheid van de S.L.P. verzwakte na 1880 nog meer door de oprichting van zogenaamde sociaal-revolutionaire clubs, welker ledental voor een groot deel uit immigranten bestond. Hoewel officieel binnen S.L.P.-verband werkend, volgden deze lokale verenigingen steeds meer een eigen politieke koers, die een anti-gezagskarakter had. Verscheidene van deze sociaal-revolutionaire clubs waren vertegenwoordigd op een anarchistisch congres dat in juli 1881 te Londen gehouden werd. Hier werd besloten een nieuwe Internationale op te richten, die de naam van International Working People Association verkreeg. Dit congres deed een beroep op alle anti-autoritaire socialisten en anarchisten om 'de revolutionaire idee en de geest van rebellie door middel van daden te verbreiden'. In oktober 1881 nam de sociaal-revolutionaire club van New York het initiatief een congres te organiseren om de ideeën van de I.W.P.A. of Zwarte Internationale, zoals de algemene benaming was, te verbreiden in de Verenigde Staten. Een der belangrijkste van de op dit congres aangenomen resoluties riep op tot steun aan en vorming van progressieve vakverenigingen. In een andere resolutie werd verklaard dat het tijdschrift *Liberty* voortaan als een der 'partijorganen' beschouwd diende te worden.

LIBERTY

Liberty was het in Boston verschijnend, voornamelijk filosofisch gerichte tijdschrift van Benjamin Tucker. Aanvankelijk was Tucker, een individualistisch anarchist uit de 'school' van Thoreau en Warren, een geestdriftig medestrijder van de sociaal-revolutionairen. Op het in 1883 te Pittsburg gehouden anarchistisch congres, bijeengeroepen om de Amerikaanse afdeling van de I.W.P.A. te reorganiseren, kwam het echter tot een verwijdering tussen de individualistische richting van Tucker en de collectivistische stroming. Dit conflict had behalve een principiële achtergrond over de verhouding individu-gemeenschap ook een persoonlijke oorzaak door de animositeit tussen Tucker en de sedert 1882 in de Verenigde Staten verblijvende Duitser Johann Most. Most, die afgevaardigde in de Reichstag was geweest, was aanvankelijk aanhanger van Marx. Na zijn uitwijzing in 1878 uit Duitsland vestigde hij zich te Londen, waar hij het tijdschrift *Die Freiheit* uitgaf. In dit blad stelde hij zich steeds sterker op anarchistisch standpunt. Zo propageerde hij de tactiek van terroristische actie tegen Kerk en Staat. Ondanks zijn verdediging van een individualistische propaganda-van-de-daad, waarvoor hij de handleiding Wetenschap van revolutionaire oorlogvoering schreef, noemde Tucker hem 'een communist onder de vlag van het anarchisme'.

DE CHICAGO-IDEE

Overigens waren ook de sociaal-revolutionairen op het Pittsburg-congres weinig eensgezind. Het oude strijdpunt over de vakbeweging was nog niet geheel verdwenen. Tegenover de stroming die voor individuele politieke actie was en verdedigd werd in de oostelijke steden (New York), stond de meer syndicalistisch gerichte stroming in de westelijke steden (Chicago). Deze anarcho-syndicalistische stroming, die in de kracht van een revolutionaire vakbeweging geloofde en bekend werd als de 'Chicago-idee', was als groep niet alleen tamelijk sterk, maar beschikte tevens over integere en intelligente leiders als Albert Parsons, August Spies, Adolph Fischer, Michael Schwab en Samuel Fielden.
Chicago, waar ongeveer de helft van de 6000 leden van de Zwarte Internationale woonde, werd in de jaren 1883-1886 steeds meer het centrum van anarchistische activiteit. Behalve de *Chicagoër Arbeiterzeitung* (Duitstalig dagblad; oplage 6000 exemplaren), werden er vier tijdschriften uitgegeven: *Alarm* (Engelstalig maandblad; oplage 3000 exemplaren), *Die Fackel* (Duitstalig weekblad; oplage 12.000 exemplaren), *Die Vorbote* (Duitstalig weekblad; oplage 8000 exemplaren) en het Boheemse weekblad *Budoucnost*. De strekking van deze bladen was fel anti-kapitalistisch; in *Alarm* van 29 november 1884 schreef Albert Parsons: 'Wanneer de ogen van de mensen geopend zullen worden voor de afschuwelijke misdaad van privé-eigendom en bezitsvorming, zal dynamiet niet krachtig genoeg zijn om de haat tegen diegenen die dit verdedigen, uit te drukken. Er is geen enkele reden waarom driekwart van de energie der beschaving verspild zou moeten blijven met het stelen, verbergen en verhandelen van eerste levensbehoeften. Noch is het nodig dat al deze verspilde energie laaghartig gebruikt wordt ten koste van de geneugten van het leven. Waarom verspillen al deze advocaten, wetgevers, politiemensen en militairen hun tijd en energie met ruziemaken over wie de eigenaar van dit of dat is? Niemand heeft het recht om eigenaar van iets te zijn…'
In juni 1884 riep de revolutionaire Progressive Cigarmakers Union alle andere bonden in Chicago op, zich los te maken van de conservatieve Amalgamated Trades and Labor Assembly en een militante vakbond op te richten.
Vier bonden, van voornamelijk Duitse arbeiders, beantwoordden deze oproep en vormden te zamen de Central Labor Union. Eind 1885 maakten reeds dertien bonden deel uit van de C.L.U., die nauw samenwerkte met de Zwarte Internationale. In april 1886 bestond de ATLA nog slechts uit een gering aantal numeriek zwakke bonden en vertolkte de C.L.U. de stem van het merendeel van de arbeiders van Chicago, zodat het penetreren van de anarcho-syndicalisten in de vakbeweging vrijwel volledig geslaagd was.

ACHTURENBEWEGING

Naast de opkomst van een anarchistische beweging was de actie voor een achturige werkdag de indirecte oorzaak van de gebeurtenissen op 3 en 4 mei

1886 en wat hierna volgde. De industriele depressie van 1873 had het begin ingeluid van de 'achturen-beweging', maar de arbeidersbeweging herstelde zich slechts langzaam van de klappen die gevallen waren na de spoorwegopstand van 1877. Met het sterker worden van de arbeidersorganisaties na 1880 nam ook de roep om arbeidstijdverkorting weer toe. In 1884 nam de Federation of Organized Trades and Labor Unions een resolutie aan, waarin besloten werd dat met ingang van 1 mei 1886 de achturige werkdag ingevoerd moest worden. Om dit te bereiken werd de mogelijkheid van staking aanvaard en werden de Knights of Labor – een vakvereniging met een weifelend kader, maar met een grote aanhang van radicaal denkende, ongeschoolde arbeiders – uitgenodigd samen te werken. Aangezien een verkorting van de arbeidstijd meer werkgelegenheid zou scheppen voor de vele werklozen die door de nieuwe depressie van 1884 getroffen waren, verkreeg de achturenbeweging massale aanhang. In Chicago, waar in 1885 een derde deel van de arbeidende bevolking werkloos was, lag de leiding van de achturenbeweging in handen van een Achturenassociatie, die gesteund werd door ATLA, KofL, S.L.P., C.L.U. en IWPA. In oktober 1885 adviseerde de C.L.U., die de Achturenassociatie door haar numerieke overwicht beheerste, de arbeiders om zich te bewapenen. En in maart 1886 schreef de Arbeiterzeitung: 'Bereidt u in alle stilte voor op de Revolutie.'
Ondanks de dreigende taal van de Achturenassociatie besloten de in april 1886 bijeengekomen werkgeversbonden van Chicago en omstreken de eis van de achturige werkdag algemeen af te wijzen. Op 1 mei 1886 legden bijna 40.000 arbeiders in Chicago het werk stil en woonden 25.000 man een bijeenkomst bij, waarop door Parsons, Fielden en Spies het woord gevoerd werd. Binnen enige dagen was het aantal stakers aangegroeid tot 65.000. Op enige onbetekenende incidenten na kenmerkte de staking zich de eerste twee dagen door haar vreedzame karakter.
De eerste bloedige botsing tussen stakers en politie vond plaats op 3 mei. Een berucht en gevreesd werkgever, de houthandelaar McCormick, had in februari reeds 1400 man ontslagen in verband met een werkstaking, die door de Pinkerton-brigade gebroken was. Pinkerton was de oprichter van een groot privé-detectivebureau, dat zich in deze tijd voornamelijk bezighield met het vormen van stakingsbreekploegen en het organiseren van bedrijfspolitie. Terwijl Spies een menigte van stakende houthakkers in de buurt van McCormicks bedrijf toesprak scheidde zich een groep van een paar honderd man af. Het waren stakende arbeiders van dit bedrijf, die naar huis vertrekkende 'onderkruipers' terugdreven binnen de poort.
Binnen een kwartier waren er tweehonderd politieagenten aanwezig, die het vuur openden op de vluchtende stakers, waarvan er verscheidenen gedood werden of ernstig gewond. Spies, onder de indruk van het gebeuren, spoedde zich naar de *Arbeiterzeitung* en schreef een overzicht voor de krant en een pamflet. Het was een appèl aan de arbeiders en begon als volgt: 'Wraak! Werkers, te wapen. De heren hebben hun bloedhonden – de politie – op jullie afgestuurd. Zij hebben vanmiddag zes van jullie broeders vermoord. Zij hebben de arme drommels vermoord, omdat zij, evenals jullie, de moed hadden om tegen de wil van jullie bazen in te gaan.' Dit pamflet werd geschreven toen Spies nog van mening was dat er een ware massaslachting had plaatsgevonden, terwijl het woord 'wraak' later door een ander toegevoegd werd.
Een tweede pamflet, evenals het eerste in een Engelstalige en Duitstalige versie, riep op tot bijwoning van een meeting, die de volgende avond op Haymarket in het slachterijendistrict gehouden zou worden. Toen er reeds enige honderden exemplaren van dit door Fischer samengestelde pamflet gedrukt waren, kreeg Spies het onder ogen. Ogenblikkelijk liet hij de slotzin van deze oproep ('Arbeiders, bewapent u en verschijnt op volle sterkte') schrappen.

DE AANSLAG

De volgende dag – dinsdag 4 mei – vonden er talrijke botsingen tussen stakers en politie plaats, maar desondanks verleende burgemeester Harrison zijn toestemming voor de Haymarket-meeting. De Haymarket, die niet meer als hooimarkt gebruikt werd, was een langwerpige open ruimte, die in het verlengde van Randolph Street, tussen Desplaines en Halsted Street, lag. Het plein bood ruimte aan twintig duizend mensen, maar toen Spies er om half acht 's avonds aankwam waren er slechts een paar honderd man aanwezig. Spies verdween weer en keerde om half negen terug. De bijeenkomst was ondertussen nog niet begonnen. Spies stuurde iemand om Parsons, die ergens anders het woord voerde, op te halen en opende de meeting met een uiteenzetting over de bloedige gebeurtenissen op het terrein van McCormick. Toen omstreeks negen uur Parsons en Fielden arriveerden, was de menigte aangegroeid tot twaalf à dertienhonderd man. Parsons hield een vlammende redevoering, die gericht was tegen het kapitalistische stelsel, waarna Fielden het woord nam.
Deze had nog geen tien minuten gesproken toen er een wolkbreuk losbarstte en het grootste deel der aanwezigen, waaronder de burgemeester, de Haymarket verliet. Korte tijd later, toen Fielden zijn redevoering voor de nog twee à driehonderd aanwezigen wilde beëindigen, arriveerde er een politiedetachement van honderdtachtig man onder leiding van de inspecteurs Bonfield en Ward. Fielden werd gelast de bijeenkomst, die in alle rust verlopen was, onmiddellijk te staken. Direct daarop ontplofte een bom te midden van de politiemannen, die in het wilde weg op de menigte begonnen te schieten, waardoor er een dode en vele gewonden vielen. Onder de politieagenten vielen een dode en ruim zestig gewonden, van wie er later nog enige bezweken.

ROL VAN DE PERS

Een uiterst bedenkelijke rol in deze 'affaire' begon de pers te spelen. De kranten – en niet alleen in Chicago – eisten de doodstraf voor de dader(s). In krantekoppen werden anarchisten als 'bommenwerpers', 'rode monsters', 'hyena's' en 'bloedige bruten' aangeduid. In een verslag over de gebeurtenissen op Haymarket sprak de *Chicago Herald* over Samuel Fielden als 'een anarchist met een wrede blik en een zwarte slappe hoed'. De anarchistische beweging, die – aldus de *Herald* – uit het Europese uitschot bestond, bedreigde de gevestigde orde van de Amerikaanse samenleving. Daarom moest de vaan van het anarchisme vernietigd worden. De *Chicago Tribune* voorzag dat de bevolking 'een periode van anarchie moest verwachten, waarin zij haar eigendommen, zoal niet het leven zou verliezen'. De *Chicago*

Journal vroeg om scherpe, beslissende maatregelen en de *Chicago Times* kwam met de eis 'de smet die de Haymarket-bijeenkomst op het onschuldige Chicago geworpen had, uit te wissen'. Op 7 mei noemde de *Inter Ocean* dan Spies, Parsons, Fielden, Schwab 'en hun klasse' verantwoordelijk voor de gebeurtenissen en beschuldigden hen van homicide. De *New York Times* hoopte (op 6 mei) dat 'de laffe wilden, die deze moord voorbereidden en uitvoerden, de dood zullen krijgen die zij verdienen'. En de *New York Tribune* zag in alles het werk van buitenlandse anarchisten en socialisten. Het populaire tijdschrift *Harper's*

Weekly drukte weken achtereen spotprenten af, waarin angstaanjagende, van slappe hoeden, wijde jassen en rokende bommen voorziene revolutionairen de argeloze burgers bedreigden. In deze golf van nationale hysterie waren slechts enkele bladen (*John Swinton's Paper*, *Labor Leaf*) in staat de gebeurtenissen in de juiste proporties te zien.

Het is begrijpelijk, dat in dit klimaat de politie vrijwel onbeperkt haar gang kon gaan, waarbij de beruchte Captain Schaack, die later een dik en eenzijdig boek over het anarchisme zou schrijven, de leiding bad. Razzia's bij abonnees van anarchistische en socialistische bladen waren aan de orde van de dag; talozen, waaronder de vijfentwintig drukkers van de *Arbeiterzeitung*, werden gearresteerd.

BESCHULDIGING

Uiteindelijk werden acht anarchisten, waaronder alle leidende sociaal-revolutionairen, in staat van beschuldiging gesteld voor de dood van M. Degan, een der inmiddels overleden politieagenten. Twee van de beschuldigden, Rudolph Schnaubelt en Albert Parsons, wisten zich verborgen te houden. Gottfried Waller en William Seliger, twee sociaal-revolutionairen die aanvankelijk eveneens gearresteerd waren, werden 'met geld en goede woorden' overgehaald om op te treden als getuigen à charge.

Op 21 juni 1886 begon voor de rechtbank van Cook County het proces tegen August Spies, Michael Schwab, Adolph Fischer, George Engel, Samuel Fielden, Louis Lingg en Oscar Neebe. De rechter in dit proces was Joseph Gary en Julius Grinnell de openbare aanklager. De verdediging van de acht was in handen van William Black, William Foster, Zigmund Zeisler en Moses Salomon. De jury van twaalf man werd op ongebruikelijke wijze niet door loting, maar door benoeming – door de openbare aanklager – samengesteld. Deze benoeming vond plaats na de selectie van 981 personen. Bij het selecteren werd bij meer dan één gelegenheid tegen kandidaat-juryleden gezegd dat 'die kerels moesten worden opgehangen'. De jury, die uit kantoorbedienden en zakenlieden bestond, telde één lid dat familie was van een slachtoffer van de explosie. Verder hadden vier juryleden zich reeds doen kennen als felle tegenstanders van socialisme en anarchisme.

Tevens was het een ongebruikelijk feit dat er geen afzonderlijke processen gevoerd werden, maar dat de beklaagden gezamenlijk terechtstonden. De eerste procesdag begon reeds sensationeel toen Parsons, die van zijn solidariteit met de overigen wilde getuigen, in de rechtszaal verscheen en in de beklaagdenbank plaats nam. De mogelijkheid bestaat dat hij van mening was dat mede hierdoor het proces een gunstiger verloop zou krijgen.

HET 'BEWIJS'

Het aangevoerde materiaal moest tot 'bewijs' dienen van de hypothese dat Rudolph Schnaubelt de hoofddader was en gehandeld had overeenkomstig een samenzwering, waarbij de andere beklaagden betrokken waren. Dit bewijsmateriaal toonde echter veeleer de onschuld van de beklaagden aan. Allereerst trachtte Grinnell te bewijzen dat er een complot was geweest om de bomaanslag op Haymarket uit te voeren. Dit bleek een onmogelijkheid te zijn. Door middel van verklaringen van twee sociaal-revolutionairen poogde Grinnell toen de jury te overtuigen dat er een terroristisch plan bestond om alle politie-

bureaus op te blazen, als het woord 'Ruhe' in de rubriek Briefkasten van de Arbeiterzeitung verscheen.
Op een bijeenkomst op 3 mei van de IWPA-afdeling waarop dit plan besproken zou zijn, waren behalve de getuige Gottfried Waller slechts George Engel en Adolph Fischer aanwezig. Tijdens het kruisverhoor van de verdediging moest Waller evenwel toegeven dat er op deze 'Maandagavondsamenzwering' niet over Haymarket gesproken was. Een andere getuige, die bekend stond om zijn onbetrouwbaarheid, verklaarde dat hij iemand die hij op een foto als Schnaubelt herkende, een voorwerp dat op een bom leek van uit een steegje in de richting van het plein had zien gooien, waarbij Spies en Schwab behulpzaam waren geweest. Reeds spoedig bleek dat deze getuige direct na het gebeuren op Haymarket tegenover een journalist een geheel andere lezing had gegeven. Daarnaast stonden de verklaringen van anderen, die getuigden dat geen van de beklaagden het sprekersplatform verlaten had. De verklaring van een zekere Thompson, die Spies en Schwab vlak vóór de explosie geheimzinnig met elkaar hoorde spreken, bleek waardeloos toen deze getuige moest erkennen dat hij geen Duits, de voertaal van Spies en Schwab, verstond. Ook trachtten verscheidene politieagenten te bewijzen dat Fielden op hen geschoten had, maar hun verklaringen waren tegenstrijdig. Verder bleef het onopgehelderd waarom inspecteur Bonfield de toen nog rustige bijeenkomst had willen ontbinden.

ANARCHIE STAAT TERECHT

Behalve Albert Parsons, wiens familie reeds eeuwenlang in de Verenigde Staten woonde, waren alle beklaagden Duitse of Engelse immigranten, wat gezien de xenofobe atmosfeer rond het proces van nadelige invloed was. Slechts Louis Lingg, die bekend stond als constructeur van dynamietbommen, die overeenkomsten vertoonden met het ontplofte exemplaar, toonde zich tijdens het proces een voorstander van geweld. Het werd duidelijk dat de acht niet vanwege hun daden, maar wegens hun overtuiging terechtstonden. De jury werd overstroomd met citaten uit *Alarm* en de *Arbeiterzeitung*, waarbij de nadruk viel op het feit dat in deze bladen met geweld gedreigd was.
Op 11 augustus hield Grinnell zijn requisitoir, waarvan de laatste woorden luidden: 'Anarchie staat terecht. Deze mensen zijn uitgekozen omdat zij de leiders waren. Zij zijn wellicht niet meer schuldig dan de duizenden die hen volgden. Heren van de jury, maak van hen een voorbeeld, hang ze op en red onze instellingen, onze maatschappij.' De jury sprak, zoals verwacht, het schuldig uit. Tegen Neebe, die noch op de maandagavondbijeenkomst, noch op Haymarket aanwezig was geweest en niet tot 'het kader' behoorde, werd een gevangenisstraf van vijftien jaar, tegen de anderen de doodstraf geëist. Een verzoek van de verdediging om een nieuw proces werd afgewezen. In hun laatste woorden getuigden de beklaagden van hun ideaal om een betere maatschappij te scheppen. Michael Schwab zei: 'Anarchie is Grieks en betekent letterlijk regeringloosheid, niet geregeerd worden. Volgens ons woordgebruik is anarchie een maatschappijvorm, waarin rede de enige meester is.' En George Engel: 'Ik haat en bestrijd de individuele kapitalist niet, maar het stelsel dat hem zijn voorrechten geeft.' Albert Parsons wees op de oneerlijke wijze waarop het proces gevoerd was en deed een beroep op het rechtvaardigheidsgevoel van de rechter. Op 9 oktober 1886 volgde de uitspraak, die gelijk was aan de eis. De uitvoering van het vonnis werd uitgesteld, omdat de zaak voor het Hoger Gerechtshof van Illinois werd gebracht. Dit gerechtshof verwees de zaak weer naar de rechtbank. Een beroep op het Opperste Gerechtshof voor een nieuw proces had geen resultaat.

VRIJHEID OF DOOD

Van alle kanten kwamen nu de arbeidersorganisaties in actie. Maar de vele demonstraties hadden geen succes, evenmin als de verzoekschriften van de Amnesty Association en het beroep van Europese intellectuelen en kunstenaars op gouverneur Oglesby van Illinois om gratie te verlenen. Parsons, Fischer, Engel en Lingg deelden echter mee niet achter deze verzoeken om gratie te staan; zij wilden een rechtvaardig proces of, zoals zij verklaarden: 'vrijheid of dood'. Spies schreef gouverneur Oglesby een brief, waarin hij alle schuld op zich nam en voor de vrijlating van de overigen pleitte.
Fielden en Schwab dienden een verzoek om gratie in, dat op de dag vóór de terechtstelling ingewilligd werd, zodat hun straf in levenslang werd gewijzigd. Op 11 november 1887 beklommen van de overige vijf slechts vier man het schavot; Lingg had kans gezien zelfmoord te plegen door het ontsteken van een tube dynamiet in zijn mond. Kalm en waardig gingen de 'martelaren', zoals zij spoedig zouden heten de dood in. De laatste woorden van Spies waren: 'Er zal een tijd komen dat ons stilzwijgen krachtiger zal zijn dan de stemmen die u nu onderdrukt hebt.' Fischer riep: 'Leve de anarchie' en 'Dit is het gelukkigste moment in mijn leven'. Ook Engel riep: 'Leve de anarchie' en Parsons zei: 'Mag ik spreken, Amerikanen? Laat mij spreken, sheriff Matson! Laat de stem van het volk gehoord worden!'
Bij de begrafenis waren 25.000 mensen aanwezig, onder wie Nina Van Zandt, dochter van een vooraanstaande familie uit Chicago, die tijdens het proces verliefd was geworden op Spies en hem 'met de handschoen' had getrouwd. Het amnestiecomité organiseerde grootscheepse campagnes voor de vrijlating van Fielden, Schwab en Neebe, maar gouverneur Oglesby en zijn opvolger Fifer weigerden. In 1893 werd John Altgeld gouverneur van Illinois. Na de indiening van een petitionnement met 60.000 handtekeningen verleende hij niet alleen gratie aan de drie, maar liet hij ook een nieuw onderzoek instellen, omdat hij van mening was dat er geen eerlijk proces was gevoerd. Toen hij liet aantonen dat er inderdaad gerechtelijke moorden waren gepleegd, kende de hysterische woede der conservatieven geen grenzen. Op wettelijke wijze konden men hem niet aanvallen, maar met zijn tot op dat moment voorspoedige carrière in de politiek was het gedaan.

In zijn officiële gratiëringsverklaring stelde Altgeld vast, dat 'de staat nooit heeft ontdekt wie de bom die de politieagenten doodde, heeft gegooid en dat het bewijsmateriaal geen enkele samenhang tussen de beklaagden en de daders) heeft aangetoond'. De vraag ten laatste wie de werkelijke dader van de bomaanslag is geweest, is nooit opgelost. Wel zijn er aanwijzingen dat Schnaubelt inderdaad de dader was, hoewel de mogelijkheid dat er een agent-provocateur bij betrokken is geweest niet moet worden uitgesloten.

'WE HOUDEN CONTACT'*

Rudolf de Jong

'Wij houden contact!' Tientallen jaren eindigde Hans Ramaer met deze woorden, altijd op opgewekte toon uitgesproken, zijn telefoongesprekken met mij. Die telefoongesprekken konden over alles gaan. Van het werk van Joke, de kinderen en de kleindochter tot de toestand in de wereld. Maar vrijwel altijd gingen ze over het tijdschrift de AS *dat hij in 1972 samen met Wim de Lobel, van wie wij nog niet zo lang geleden afscheid moesten nemen, had opgericht. Hans was er de spil van zoals Thom Holtherman al schreef op de website Libertaire Orde. Ik zou hem de ziel van het blad willen noemen.*

POLITIEK EN CULTUUR

Het eerste nummer had als ondertitel 'tijdschrift voor politiek en cultuur' maar het ging al over anarchisme. Later werd het 'anarchistisch tijdschrift' maar politiek en cultuur bleven prominent aanwezig. Het laatste nummer, nr. 190, verscheen het weekend voordat Hans stierf en hij heeft het ongetwijfeld nog gezien. Hij zal er blij mee geweest zijn, het is een goed nummer. Ik kreeg een schok toen ik het in handen kreeg. Op de achterkant van het tijdschrift staat, zoals altijd, de inhoudsopgave. Helemaal onderaan staat als laatste item: 'Hans Ramaer e.a. Boekbesprekingen'. Het is bijna symbolisch. Tot het allerlaatst toe heeft hij zich ingezet voor *de AS*.

'Hans Ramaer e.a.', Hans Ramaer en anderen. Het zou een goede titel zijn voor een studie over *de AS*. Niet zo zeer vanwege de andere redactieleden, maar vanwege het karakter van het blad. In de anarchistische beweging hebben periodieken altijd een belangrijke rol gespeeld. Veel organen hebben het heel lang volgehouden. Meestal waren dat periodieken van een bepaalde richting, van een organisatie of waren het uitgaven van en rond één persoon, die er nadrukkelijk zijn stempel op drukte. Dat wilde Hans niet.

DE AS IS ANDERS

De AS is anders. Het wil geen bepaalde richting verkondigen. Hans was ook eindredacteur. Er is geen hoofdredacteur en die is er ook nooit geweest. *De AS* wil de lezers niet bevestigen in hun opvattingen maar hen daarover tot nadenken brengen, zich een eigen mening te vormen en die verdiepen en hen informeren.

Vrijwel alle nummers van het tijdschrift zijn themanummers over zeer uiteenlopende onderwerpen. Men kan ze terugvinden op de website van *de AS*. De thema's worden vanuit zeer uiteenlopende invalshoeken benaderd, al naar gelang het werkterrein, de wetenschappelijke discipline, de levenservaring en het verworven inzicht van de auteurs. De redactie is er niet op uit om een gezamenlijk standpunt te formuleren. Het gevolg is dat er weinig conflicten in de redactie zijn geweest en dat veel redacteuren lang mee lopen.

Gevolg is ook dat er artikelen verschijnen waar redactieleden het niet mee eens waren. Criterium is of het stuk de moeite waard is. (Hans zei me eens dat hij vaak het meeste werk had aan het stilistisch corrigeren van artikelen met visies waar hij inhoudelijk niet achter stond.)

Kenmerkend voor Hans is ook het voorlaatste nummer van *de AS*, over Piet Kooijman die een rol speelde in de anarchistische beweging tussen de beide wereldoorlogen. Dit nummer is geheel door Hans verzorgd hoewel hij toen al doodziek was en er veel werk aan vast zat. Hans was gefascineerd door deze persoon hetgeen mij weer fascineerde. Kooijman, hij laat zich niet in een bepaalde stroming onderbrengen was namelijk in bijna alle opzichten de tegenpool van Hans, rechtlijnig, schematisch, ja dogmatisch. Hans vond dat ook het geheel eigen geluid van Kooijman gehoord moest worden.

Dankzij Hans was *de AS* altijd meer dan Hans. En omgekeerd was Hans altijd meer dan *de AS*. Hij had een veelzijdige belangstelling en heeft een grote sociale en culturele activiteit ontplooid. Joke heeft er al op gewezen. Zijn muziek, in een band. Zijn vele publicaties. Zijn aandacht, in een vroeg stadium, voor het milieu. En de deelname aan de gemeentepolitiek.

GEMEENTEPOLITIEK

Dat laatste was onder geestverwanten niet onomstreden. Thom Holterman schrijft er in zijn stuk op zijn website over: 'Je deed dat niet in de hoedanigheid van anarchist, (maar voor het) bereiken van dingen die in de sfeer van het dagelijks leven liggen… (voor de) relatie met medebewoners'. Ikzelf ga iets verder dan Thom. In één van onze telefoongesprekken vertelde Hans mij eens het volgende. In een vergadering van de deelraad of de wijk werd gesproken over de aanleg van ik meen een nieuwe trambaan. Dit zou overlast geven aan de bewoners. Iemand stelde een alternatief tracé voor. Die ging door een andere wijk. Hans zei direct dat de overlast dan voor de bewoners daar veel erger was. Hierop reageerde de ander dat dat zijn probleem niet was. Hans was nog steeds verontwaardigd en ook te neergeslagen door deze mentaliteit. 'We zijn toch allemaal Rotterdammers?'

Er is een bekend woord van Bakoenin: Ik ben niet werkelijk vrij als niet alle anderen eveneens vrij zijn. Zo kan je zeggen over deelname aan de gemeentepolitiek en aan andere kleinschalige initiatieven: Je bent niet werkelijk kleinschalig bezig als je niet grootschalig kan denken en een grootschalig hart hebt. Hans had zo'n groot hart.

Hans Ramaer heeft zich een plaats verworven in de geschiedenis van het Nederlandse anarchisme en een bescheiden plaats in de politiek en cultuur. Als hij het kon horen zou hij zeggen 'maak er een bescheiden plaats en een uiterst bescheiden plaatsje van'. Dit wil ik ook wel doen. Maar ik zeg erbij: de bescheiden plaatsen in de geschiedenis zijn vaak de meest eervolle, daar vind je mensen met een groot hart. Mensen als Hans Ramaer. Zijn 'we houden contact' zal ik nooit meer horen. We zullen hem zeer missen, als een geweldige eindredacteur, maar vooral als een fijne kameraad en een heel goede vriend.

*Toespraak bij de crematie van Hans Ramaer uitgesproken namens *de AS* door Rudolf.

NAAR EEN LIBERTAIRE STAAT*

Interview met Hans Ramaer

P'tje Lanser

In een met boeken overladen werkkamer prijkt op zijn bureau een foto van de Russische anarchist Pjotr Kropotkin (1842-1921). Tijdens het interview staat hij, Hans Ramaer (62), geregeld op om zijn woorden te illustreren met een boek of een brochure.

'Veertig jaar geleden kwam ik met het anarchisme in aanraking. In die tijd studeerde ik nog, en ik had ik 's nachts een baantje bij de PTT als postsorteerder. Op een avond ging het blad *De Vrije* door mijn handen en dat heb ik toen stiekem een dag mee naar huis genomen. Daarin las ik de naam van Wim de Lobel, die in die tijd een belangrijke rol vervulde in de Nederlandse anarchistische beweging. Hij woonde in Rotterdam en op mijn brommertje ben ik bij hem langs gegaan. Daar heb ik later ook Thom Holterman en Roel van Duyn ontmoet, laatstgenoemde was bij Wim de Lobel langs gegaan met de mededeling 'hallo, ik wil graag anarchist worden!'

ECO-ANARCHIST OF LIBERTAIR

Wat mij in het anarchisme aantrok was het anti-staatsidee, het lag voor mijn gevoel in het verlengde van de PSP, waar ik toen mee sympathiseerde. Ik heb het anarchisme zeker niet van huis uit meegekregen, al heeft mijn vader op zijn oude dag enige sympathie voor de SP. Politiek gezien heb ik me eerder tegen mijn ouders afgezet. Maar het nemen van eigen initiatief, dat heb ik wel weer van huis meegekregen, mijn ouders hadden een eigen bedrijfje.
Pjotr Kropotkin was voor mij onmiskenbaar een inspiratiebron, en van de Nederlandse anarchisten waren dat Clara Wichman, Bart de Ligt, Anton Constandse en in minder mate Domela Nieuwenhuis en Arthur Lehning. Kropotkins theorie over wederzijds hulpbetoon, beschreven in zijn boek *Mutual Aid*, waarin hij uiteenzet dat samenwerken een meerwaarde heeft, leidde mij eind jaren zestig naar Murray Bookchin. Bookchin stelde ecologische aspecten centraal, en ik heb het idee dat ik hem in Nederland geïntroduceerd heb.
Daarnaast maakte het Engelse blad *Anarchy* van Colin Ward grote indruk op mij, vanwege de eigentijdse geest die het uitademde. Het was absoluut niet clichématig over klassenstrijd en revolutie, en was vooral erg cultureel. Het idee van theater in de wijk bijvoorbeeld was toen heel nieuw, en daarnaast vond je er ook veel aanzetten tot libertaire planologie en architectuur.
In het verleden heb ik mezelf als groene anarchist bestempeld, als eco-anarchist, maar tegenwoordig noem ik me libertair. Het woord anarchist gebruik ik zelden, het blijft mensen toch afschrikken. Als jongere vind je het vaak niet erg om met die naam wat te provoceren, maar als oudere heb ik die behoefte minder.
Mijn invulling van het anarchisme is vooral het streven naar een libertaire staat die haar eigen overbodigheid najaagt. Een staat zou een positieve inslag moeten hebben, ze zou zodanig moeten worden ingericht dat het mensen stimuleert tot zelfstandigheid, wat overigens iets heel anders is dan privatiseren! Belangrijke zaken, zoals energievoorziening, moeten door middel van coöperaties of kleine collectieven in handen komen van de gemeenschap. Ik vind dat je mensen moet stimuleren in eigen hulp, in eigen initiatief. Politiek vertaald: een libertaire staat geeft (groepen) mensen instrumenten, om dingen zélf te doen, en legt steeds meer verantwoordelijkheid bij hen. Er zijn nu ook gemeentes die groepen mensen een budget geven voor bijvoorbeeld het onderhoud van het groen. Dat wordt dus niet meer centraal gestuurd, en daarmee wordt de buurt aan de buurtbewoners teruggegeven. Een echt anarchistische maatschappij acht ik overigens niet haalbaar, omdat er teveel mensen zijn die belangen hebben bij het bestaande systeem. Misschien dat je reformistisch gezien wel een eind in de goede richting kunt komen, ja, dat lijkt mij wel reëel.'

NIET STEMMEN IS ZINLOOS

Hans studeerde geschiedenis, stond ooit kort voor de klas, en was jarenlang journalist, meestentijds voor een tijdschrift over energie. Daarin keerde hij zich tegen kernenergie en pleitte hij voor alternatieve vormen van energieopwekking, zoals zonne- en windenergie, toentertijd zeer vernieuwend. De journalistiek is hij bij toeval ingerold. Hij schreef ook bijdragen voor *NRC Handelsblad*, *Vrij Nederland*, *de Volkskrant* en *De Groene Amsterdammer*. Hij was jarenlang vaste medewerker van het linkse opinieblad *De Nieuwe Linie*, waar ook Anton Constandse voor schreef.
In de jaren zestig was hij drummer, stijlen dixieland, jazz en blues, en speelde hij een tijdje voor de kost. In mei 1968 reisde hij per auto naar Zwitserland, en bezocht daar het CIRA (Centre International de Recherches sur l'Anarchisme). Toen begin jaren negentig de Zwitserse geheime dienst beperkte inzage in haar dossiers gaf, bleek daarin vermeld te zijn dat hij redacteur was van het tijdschrift *De Vrije* en voor zijn hobby in jazzorkestjes drumde.
Hans is acht jaar fractieassistent van de Rotterdamse Stadspartij geweest, en voor De Groenen/GroenLinks zat hij vier jaar in de provinciale staten van Zuid-Holland. Sinds de oprichting, medio jaren tachtig, was hij actief in de kleine, enigszins libertaire, politieke partij De Groenen, die uiteindelijk de strijd om het groene electoraat verloor van GroenLinks. En al bijna tien jaar is hij fractievoorzitter van de Onafhankelijke Partij Leefbare Wijk (OPLW). Voor deze wijkpartij heeft hij zitting in een Rotterdamse deelraad. In 1983 werden er in deze stad deelgemeentes ingesteld, die vooral een adviesfunctie op het gebied van ruimtelijke ordening kregen, maar voor het welzijnswerk eigen bevoegdheid hebben. Twintig jaar geleden werd de OPLW door buurtbewoners opgericht, en begin jaren negentig kwam Hans erbij. OPLW streeft, naar Amsterdams voorbeeld, naar meer zelfstandige bevoegdheden voor deelgemeentes, en zij profileert zich als groene partij. En al heeft zijn partij nadrukkelijk afstand genomen van andere leefbare partijen zoals LPF, die bij de oprichting van OPLW nog lang niet bestonden, bij de verkiezingen van 2002 liftte ook zij mee op het succes van de 'leefbaren', en haalde in één klap vijf zetels.

*Verschenen in het winternummer van *Buiten de Orde* 2003

Op mijn vraag of hij iets met al zijn politieke activiteiten heeft kunnen bereiken, antwoordt hij ontkennend.
'Ik denk er ook niet veel mee te kunnen bereiken, maar ik ga wel uit van een, hopelijk, stimulerende functie. Het gaat om zaken die voor het systeem ongevaarlijk zijn, zoals het behoud van een monumentale boerderij, het voorkomen van de kap van een oude boom, of een kleine subsidie voor een goed initiatief van buurtbewoners. Het is puur reformistisch, maar als ik er niet zit, wat dan? Als raadslid lukt het nu een maal wat beter om iets van de grond te krijgen dan de eerste de beste individuele burger. Vanzelfsprekend opteer ik primair voor eigen initiatief, autonome acties et cetera, buiten de parlementaire politiek om. De politieke partij heeft voor mij waarde als aanvulling op en stimulans van buitenparlementaire politiek.
Ik beschouw trouwens niet-stemmen als zinloos, behalve als het massaal gebeurt, als vorm van collectief protest. Maar niet-stemmen vanuit desinteresse vind ik maar niks. Het mag dan peanuts zijn, stemmen maakt wel degelijk verschil.
Bart de Ligt zei ooit dat veel mensen zich niet bewust zijn van het feit dat ze vaak anarchistisch bezig zijn, als ze samen dingen buiten de staat of het kapitaal ondernemen. Een voorbeeld hiervan zijn buurtinitiatieven. Burgers hebben vaak eenvoudige maar werkbare oplossingen, toch moet alles centraal worden geregeld. Politiek wordt naar mijn idee bewust moeilijk en ingewikkeld gemaakt. Hiermee wil ik overigens niet zeggen dat je geen deskundigen nodig zou hebben, want je kunt simpelweg niet buiten bepaalde specialisten. Het is ook niet waar dat anarchisten geen gezag erkennen, als dit te maken heeft met bijzondere kennis of vaardigheden; wel als het op dwang, bijvoorbeeld religie of geweld is gestoeld.
Anarchisme in het dagelijks leven zit bij mij toch vooral in de politieke, parlementaire sfeer. Mijn kinderen lachen wel eens om mijn anarchisme, ze denken dat zo'n soort samenleving simpelweg onmogelijk is, maar ik denk dat vooral mijn dochter er wel iets van heeft meegekregen. Mijn vriendin Joke, met wie ik samenwoon, is geen anarchiste, over het algemeen zit ze in de D'66-hoek. Ze is overigens ook lid van de fractie van OPLW. Ze heeft sociaal-cultureel werk in gevangenissen gedaan, en ik denk wel eens dat zij socialer en radicaler is dan ik!

MINDER VERKETTERD

In mijn omgeving zijn er mensen die niet weten dat ik anarchist ben, ik loop er niet mee te koop, al zal ik het zeker niet ontkennen. In de deelraad weten mensen het wel weer, en ik krijg daar dan ook regelmatig kritiek op. Maar toch wordt in mijn ogen het anarchisme tegenwoordig minder verketterd dan in de jaren zestig/zeventig.
De anarchistische beweging heeft vertrouwen in de eigen kracht van individuen en die van een groep, ze is tolerant. Wat me erin aanspreekt is het losvaste karakter. Organisaties voor conferenties, boekenmarkten, de Pinksterlanddagen in Appelscha, en wat al niet meer vind ik prima, maar het moeten geen organisaties om de organisatie worden. Dat levert namelijk vaak veel ruzies op en dat is zonde van de tijd, zeker nu de anarchistische beweging niet zo groot meer is. Wat me er in ieder geval niet in aanspreekt, is het zich terugtrekken in een eigen scene en van daaruit anderen op positie, beroep of uiterlijk veroordelen. Daarnaast is er binnen het anarchisme, buiten de 'inner circle' dan, veel te weinig aandacht voor theorievorming, maar dat is ook een weerspiegeling van de maatschappij.

DE AS

Dat zie je evenzo aan *de AS*. Door de jaren heen is het tijdschrift wel leuker geworden, er staan minder droge artikelen in, tegelijkertijd is het ook fletser geworden. Het is nu meer een cultureel en minder een politiek tijdschrift.
Ik ben in 1964 voor *De Vrije* gaan schrijven en actief geworden binnen de anarchistische beweging. De grootste oplage van *De Vrije* was 1200 exemplaren, ten tijde van Provo. In 1971 ging het blad, ooit opgericht door Domela Nieuwenhuis, samen met een ander anarchistisch blad, *Recht voor Allen*, en heette nu (weer) *De Vrije Socialist*. Maar ik vond dat geen succes, naar mijn gevoel ging het blad de verkeerde kant op, in de richting van het libertair-marxisme. Vandaar dat ik toen een oud idee van me gerealiseerd heb. Naar het voorbeeld van het blad *Anarchy,* dat uitsluitend met themanummers uitkwam, heb ik eind 1972 met anderen *de AS* opgericht. Sinds de eerste dag ben ik eindredacteur geweest. Daarnaast heb ik enkele brochures en boeken over anarchisme geschreven, het bekendste is *De piramide der tirannie*, waarvan bijna vierduizend exemplaren zijn verkocht.
In de jaren zeventig hield ik veel lezingen, iedere universiteit had namelijk wel een anarchismeweek, en voor de radio hield ik praatjes, bijvoorbeeld over Kropotkin. Dat is nu misschien moeilijk voorstelbaar, maar het anarchisme werd toen in zekere zin veel serieuzer genomen.
Als historicus probeer ik altijd verklaringen voor bepaalde verschijnselen te vinden. Zo was wat mij betreft de Ban-de-bom beweging in de jaren zestig de opmaat voor een hernieuwde belangstelling voor het anarchisme. Tijdens de jaren tachtig kwam het onderwerp ecologie sterk opzetten en kwamen vanuit die kant mensen bij het anarchisme uit. Ook de dienstplicht en het verzet daartegen hadden dat effect, jammer genoeg heeft de afschaffing van de dienstplicht er weer een negatieve invloed op gehad; jongeren hoeven niet meer noodgedwongen over essentiële dingen na te denken.

Anarchisten zijn niet naïef, en ik kijk ook niet met treurnis achterom, al was het in de zeventiger jaren natuurlijk wel veel positiever gesteld met het anarchistische ideaal. Toentertijd hadden anarchisten in zekere zin een voorbeeldwerking, met allerlei kleinschalige bedrijven en sociale experimenten, waarmee ze de samenleving een spiegel voor hielden. Tegenwoordig heeft het kapitalisme die sturende invloed, met de bijbehorende waarden, nu is het de belangrijkste spiegel. Wellicht was het toch wél een beetje naïef van me dat ik toen niet verwachtte dat de slinger van de tijd weer de ander kant op zou gaan.'

DE ARNHEMSE WONDERMACHINE*

Hans Ramaer

De Veluwezoom is een van de mooiste streken van Nederland. De Rijn snijdt er een brede bedding, die scherp contrasteert met het heuvelrijke achterland. Rond de eeuwwisseling vestigde de gegoede burgerij uit het westen van het land zich in dit gebied en nog altijd is Arnhem en omgeving in trek voor het vestigen van administratieve en technische hoofdkantoren. Aan de Utrechtseweg, in het beboste gebied ten noordwesten van het Arnhemse stadscentrum ligt zo'n vestiging.
Het is het eigendom van de KEMA – de nv Keuringsinstituut voor Elektrotechnische Materialen – een instelling, die tot taak heeft elektrische toestellen en installatiematerialen op hun deugdelijkheid te onderzoeken. De KEMA is opgericht in 1927 door de Vereniging van Directeuren van Elektriciteitsbedrijven en vormt met instellingen als de later gevormde SEP en het Nederlands Instituut voor Elektrowarmte en Elektrochemie (NIVEE) het energieconglomeraat dat bekend staat als de 'Arnhemse instellingen'.

Aan weerszijden van de Utrechtseweg houdt men zich bezig met de technische aspecten van de elektriciteitsvoorziening. Daarom doet de KEMA waar momenteel ruim duizend mensen werkzaam zijn méér dan het zorgen voor veilige stopcontacten en smeltpatronen in de Nederlandse woningen. De KEMA houdt zich namelijk ook bezig met speuren ontwikkelingswerk op het gebied van de productie, het transport en de distributie van elektrische energie.
Een groot deel van de activiteiten van de KEMA wordt gefinancierd door de provinciale elektriciteitsbedrijven, dus indirect door de elektriciteitsverbruikers. Daarnaast betaalt ook het bedrijfsleven voor werkzaamheden die door de KEMA verricht worden en tenslotte draagt ook de overheid (onder meer via heffingen van Euratom) bij in de inkomsten van de KEMA, die momenteel ruim 50 miljoen gulden per jaar bedragen.
De bijdragen van RCN en Euratom wijzen er op dat de KEMA ook kernfysisch onderzoek verricht. Het belangrijkste onderzoek op dit gebied betreft de ontwikkeling van de KEMA Suspensie-Testreactor (KSTR), een project waaraan nu al bijna een kwart eeuw tegen beter weten in gewerkt is. De suspensie reactor is een type reactor, waarmee de KEMA wil aantonen dat kernenergie economisch kan concurreren met andere vormen van elektriciteitsopwekking, maar nog altijd is de KSTR het experimentele stadium niet ontgroeid en verwacht mag worden dat de Arnhemse wondermachine als een peperdure hobby van (ex-)KEMA-directeur prof. dr. Jan Jacobus Went de geschiedenis zal ingaan.
De kernfysische activiteiten van de KEMA dateren van kort na de oorlog. In 1946 werd besloten om naar aanleiding van het Smyth-rapport een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheden om de Nederlandse elektriciteitsvoorziening door toepassing van kernenergie te verbeteren. Uit dit onderzoek vloeide twee jaar later de oprichting van een werkgroep voort die zich met de neutronenfysica ging bezighouden. Onder leiding van de Groningse hoogleraar Brinkman werd een neutronengenerator voor 600 kilovolt ontworpen. In die tijd waren er al uitstekende contacten met Philips, die immers het grootste belang had bij een goede en goedkope energievoorziening en zich ook bezig hield met de commerciële kant van de kernfysica als de bouw van cyclotrons en meet-en regelapparatuur. In 1951 – Brinkman was inmiddels opgevolgd door Went – kwam de KEMA-werkgroep met het idee een suspensiereactor te construeren.
Zoals de ultracentrifuge onverbrekelijk met de naam Kistemaker is verbonden, is de suspensiereactor ondenkbaar zonder Went. De historie van de KSTR is in feite het relaas van een ambitieuze technocraat, die met wisselende argumenten de gemeenschap heeft laten betalen voor een riskant en vrijwel uitzichtloos experiment.

TECHNISCHE PROBLEMEN

Al in een vroeg stadium kwamen binnen- en buitenlandse deskundigen tot de conclusie dat de ontwikkeling van een suspensiereactor enorme technische problemen met zich mee zou brengen. In de Verenigde Staten en Zweden werd het onderzoek op dit gebied dan ook snel gestopt, maar voor Went was dit blijkbaar een aansporing om koste wat kost door te gaan. Zelfs prins Bernhard werd er in 1958 bijgehaald om het KEMA kernreactorlaboratorium officieel te openen.
De suspensiereactor is een thermische reactor, d.w.z. dat gebruik gemaakt wordt van een remstof of moderator om de neutronen af te remmen. Het kernsplijtingsproces vindt plaats in een zgn. suspensie van zwaar water waarin de splijtstofdeeltjes vrij rondcirkelen. De suspensiereactor is echter ook een kweekreactor, d.w.z. dat tijdens het kernsplijtingsproces nieuwe splijtstof gekweekt wordt. In het geval van de KSTR is dat het niet-natuurlijke maar wel splijtbare uranium-isotoop U-233.
De KSTR heet daarom een thermische kweekreactor, die als splijtstof het in de natuur veelvuldig voorkomende, maar op zich zelf niet-splijtbare thorium (Th-232) gebruikt. Dit laatste, het gebruik van thorium dat in veel grotere hoeveelheden voorkomt dan uranium en dat niet verrijkt behoeft te worden, was aanvankelijk het belangrijkste argument dat Went naar voren bracht.
In de jaren '50 was het verrijken van uranium immers een probleem, waarmee vrijwel alle landen in West-Europa worstelden. Vandaar ook dat de KEMA tot 1953 financiële steun verleende aan de FOM, waar men zich onder meer bezig hield met uraniumverrijking. Went omzeilde dit splijtstofprobleem door overwegend van thorium gebruik te maken.
In de tweede helft van de jaren '60, toen de snelle kweekreactor – die de splijtstof plutonium kweekt – zich aandiende en ook de uraniumverrijking het commerciële stadium begon te naderen, veranderde Went van argumentatie.
Niet de uraniumverrijking, maar de wereldvoorraden uraniumerts werden nu het belangrijkste probleem, waarvoor de suspensiereactor een oplossing zou bieden. Went en zijn medestanders gingen er nu de nadruk op leggen dat voor het opstarten van een snelle kweekreactor een grote hoeveelheid uranium of plutonium nodig is, zodat rond het jaar 2000 een behoorlijke bres in de wereld-

*Hoofdstuk 7 uit *De dans om het nucleaire kalf*, Hans Ramaer 1974

voorraad uranium geslagen zou zijn. Toepassing van een thermische kweekreactor als de KSTR, die niet meer splijtstof verbruikt dan hij produceert, zou tot een veel gunstiger uraniumverbruik leiden en daardoor economisch aantrekkelijker zijn.[1] Die economische aantrekkelijkheid – en daarin schuilt het addertje onder het gras van Wents argumentatie – is echter niet gebaseerd op de hoeveelheid uraniumerts, maar op de prijs ervan. De uraniumwinning in de wereld is in handen van de oliemaatschappijen. De twintig grootste Amerikaanse oliemaatschappijen beschikken bijvoorbeeld over een meerderheid van de uraniumvoorraden in de wereld.[2] Het voor deze multinationals belangrijkste voordeel van uranium boven olie is het feit dat de grootste ertsvoorraden zich in 'politiek betrouwbare gebieden' bevinden. Behalve in Canada en de Verenigde Staten zijn de uraniumvoorraden voornamelijk in zuidelijk Afrika (Rhodesië, Zaïre, Angola en vooral Zuid-Afrika) te vinden. Verder lijkt Australië één van de belangrijkste uraniumleveranciers van de toekomst te worden. Naar schatting bedragen de Australische reserves 200.000 ton. Zuid-Afrika kan met zijn naar schatting 300.000 ton grote voorraad uraniumerts zeker tot 1985 een derde van de wereldbehoefte dekken. En dat betekent dat de oliemaatschappijen, vrijwel ongehinderd door tariefmuren en royalty's en zonder kans op nationalisaties, de prijsvorming van uranium beheersen. Waarvan zij dan ook gretig gebruik maken.

ZUINIGE WONDERMACHINE

In de jaren '50 en de eerste helft van de jaren '60 lagen de marktprijzen van uranium betrekkelijk laag, omdat er weinig vraag naar was. De afgelopen jaren zijn de prijzen onder invloed van de grotere vraag gaan stijgen. In 1970 schatten IAEA en ENEA dat de prijzen van natuurlijk uranium op middellange termijn zouden verdrievoudigen. Het Financieele Dagblad schreef eind vorig jaar in een verslag over het vijfde congres van de Europese industriële atoomorganisatie Foratom, dat alleen al de jaarlijkse investering voor een kerncentrale (zonder brandstofkosten) momenteel op 2,5 miljard dollar begroot wordt. 'Wanneer we een benadering maken van de kosten voor de kernbrandstof, dan betekent dit een optelling van uranium, verrijking, fabricage van brandstofelementen en opwerking van het verbruikte uranium. Men dient hierbij van prijzen uit te gaan, die sterk aan verandering onderhevig zijn wegens de oplopende vraag naar uranium, de stijgende prijs voor verrijking en de dalende prijs voor de brandstofelementen, omdat hier het effect van productie op grote schaal tot kostenvermindering kan leiden. De door verschillende sprekers naar voren gebrachte cijfers liggen toch wel alle in de buurt van één miljard dollar voor het jaar 1980. Er wordt zelfs verwacht dat tien jaar later de verhouding tussen de investeringen voor bouw van nieuwe reactoren en brandstoflevering voor de bestaande, fifty-fifty zal zijn.'[3]
Met andere woorden: de met behulp van thermische reactoren opgewekte energie, nu al duurder dan de op conventionele manier verkregen elektrische energie, zal tegen die tijd onbetaalbaar zijn. Vandaar dat Went – als overtuigd voorstander van het gebruik van kernenergie – zijn in verhouding tot andere typen reactoren 'zuinige' wondermachine aanprijst om Nederland (en de rest van de wereld) in de toekomst van nucleaire energie te kunnen voorzien.

Het is niet verwonderlijk Went door één van zijn medestanders – J.A. de Roy van Zuydewijn – als redder in de energie(nood) geportretteerd te zien: 'Van theorie naar praktijk is, zeker in de kernenergie, een lange weg. Dat is ook Went wel aan de weet gekomen. De oplossing van de chemische problemen, verbonden aan het bereiden van ook onder stralingsomstandigheden stabiele suspensiedeeltjes, transformeerden de fysicus tot chemicus. Toen wat elders en met name in de Verenigde Staten was mislukt, tot tevredenheid was opgelost, moest het geheel worden vertaald in een werkzaam, veilig en bedrijfszeker reactorontwerp. Zo verpopte Went zich ten tweede male, nu tot werktuigkundige. Daarbij moest het onmogelijke mogelijk gemaakt worden, zoals de constructie van 'onslijtbare' pompen, leidingen en andere componenten, die bovendien een ideale stroming waarborgden. De voleinding van het project, de inbedrijfstelling van de KSTR, heeft dan ook lang geduurd: 16 jaren waren ermee gemoeid. De kosten bedroegen ongeveer 112 miljoen gulden. Veel geld, maar vergeleken bij de kosten van vergelijkbare nucleaire projecten, onwaarschijnlijk weinig. Het is geen wonder, dat in de loop van de tijd scepticisme en kritiek de kop opstaken. In het laag-bij-de-grondse-jargon, waarmee in deze tijd milieuactivisten soms de goede zaak van de milieubewustheid in elk geval ontsieren en waarschijnlijk schaden, werd Went's geesteskind nog kort geleden in het openbaar als een lachertje bestempeld.'[4]

RADIOACTIEVE STRALING

Maar ook in het vaderlandse kernenergie wereldje is men in het algemeen, weinig geestdriftig over Wents wondermachine, die niet alleen in technisch opzicht verouderd lijkt, maar bovendien grote problemen op het gebied van radioactieve straling oplevert. Bij het Reactor Centrum Nederland bestaat intern duidelijke kritiek op de KSTR. Het RCN durft deze kritiek echter niet openlijk uit te dragen, omdat de KEMA een belangrijke klant is. Daarom heeft het RCN zijn financiële bijdrage aan de KSTR steeds voortgezet, óók toen Euratom jaren geleden zijn steun aan het project staakte.
De splijtstof van de KSTR bestaat uit uiterst kleine bolletjes van thorium-uraniumoxide die een doorsnede van een vijfduizendste millimeter hebben. Om deze splijtstof te maken, werd in 1959 op het kernreactorlaboratorium van de KEMA een proces ontwikkeld dat te rangschikken valt onder een familie van processen die in de nucleaire technologie bekend staan als sol-gel processen.[5]
Bij proeven in het Europese kernonderzoekcentrum in Mol (België) bleek echter dat de minuscule splijtstofbolletjes tijdens het reactorproces uit elkaar vallen. Het regelrechte gevolg daarvan is, dat het voordeel van de suspensiereactor, namelijk het verwijderen van de radioactieve splijtingsproducten tijdens het reactieproces, verloren gaat. Verder zal, zo verwachten de meeste deskundigen, regelmatig nieuwe splijtstof aan de suspensiereactor moeten worden toegevoegd om te voorkomen dat deze zich zelf 'vergiftigt'. Daardoor zou er van het door Went bejubelde voordeel van de 'eigen kweek' in de praktijk weinig terecht komen.
Een ander probleem is de zeer hoge radioactiviteit die de suspensiereactor, éénmaal in bedrijf, zal krijgen. Dat wordt veroorzaakt door het feit dat de splijtingsproducten zich – in tegenstel-

ling tot die in andere reactortypen – vrij door de gehele installatie bewegen, in direct contact komen met reactorwand, pompen en leidingen. En dat betekent dat als de reactor kritisch is geworden, reparatie en onderhoud slechts met op afstand bediende apparatuur mogelijk is. Ook Went erkent dat uit het oogpunt van onderhoud de KSTR veel duurder zal zijn dan de gangbare reactortypen.

TECHNOCRATISCH AUTOMATISME

Ondanks al deze bezwaren begon de KEMA in het begin van de jaren '60 aan de bouw van de KSTR. Toen de KEMA in 1963 B en W van Arnhem om een bouwvergunning vroeg, zocht het gemeentebestuur contact met de rijksoverheid. Een overheidsadvies op deze aanvraag bleef echter uit en onverstoorbaar zette de KEMA de bouw van de reactor zonder vergunning voort. Het zwijgen van de overheid vond zijn oorzaak in de huivering van de Gezondheidsraad over het project.

De raad vond de bouw van een experimentele reactor vlakbij het Arnhemse stadscentrum onverantwoord. Ook de ingeschakelde deskundigen van het IAEA waren weinig ingenomen met het project en adviseerden om in ieder geval zo'n zware betonnen afscherming op te trekken dat bij eventuele ongelukken met de reactor geen grote rampen zouden kunnen ontstaan.

In september 1972 onthulde *de Volkskrant* dat de regering Biesheuvel met de KSTR in zijn maag zat. Sinds 1 januari 1970 was namelijk een nieuwe Kernenergiewet van kracht geworden, waardoor Den Haag gedwongen was een waterdichte procedure voor het behandelen van de bouwvergunning uit te voeren.

Omdat al in 1963, gelijktijdig met de aanvraag om vergunning, een *hearing* in Arnhem gehouden was (waarop niemand was verschenen), weigerde de regering aanvankelijk een nieuwe hoorzitting. Om de ontstane onrust niet te vergroten, besloot de regering op de eerder gedane beslissing terug te komen en eind 1972 een hoorzitting over het KEMA-project te houden.

Maar in feite stond allang vast dat de suspensiereactor, waarvan de bouw inmiddels bijna voltooid was, in bedrijf zou komen. De Volkskrant voerde bijvoorbeeld het zeer besliste hoofd van de Kernfysische Dienst van het ministerie van sociale zaken, ir. C.J. van Daatselaar, ten tonele, die het weigeren van een vergunning als vrijwel uitgesloten beschouwde, omdat alle adviezen van de IAEA waren opgevolgd.

Terecht noemde *de Volkskrant* de ontwikkeling van de KSTR een voorbeeld van 'technocratisch automatisme, met andere woorden: het verschijnsel van een technisch discutabel experiment, dat onttrokken aan elke democratische controle een uiterst kostbaar eigen leven is gaan leiden.'[7] Op dat moment was er al bijna honderd miljoen gulden in de Arnhemse wondermachine gestoken. Het grootste gedeelte daarvan – 56 miljoen gulden – was door de elektriciteitsbedrijven opgebracht. De Nederlandse staat had een rechtstreekse bijdrage van 3 miljoen gulden verleend, terwijl het RCN 23 miljoen gulden en Euratom 15 miljoen gulden hadden bijgedragen.

IN BEDRIJF?

Half september 1972 werd minister Langman van economische zaken geïnterpelleerd door het D'66-Kamerlid Terlouw, die op een ruim een half jaar daarvoor gestelde schriftelijke vraag te horen had gekregen dat de reactor inmiddels in bedrijf gesteld was! Terlouw wilde nu wel eens weten waarom Langman toen gelogen had. Was dat misschien omdat de regering-Biesheuvel begin 1972 al besloten had dat de suspensiereactor – vergunning of geen vergunning – in ieder geval in bedrijf gesteld zou worden? Langman verzekerde dat eerst aan alle voorwaarden van de Kernenergiewet voldaan zou worden, maar weigerde om de regeringshulp aan het Arnhemse reactorproject stop te zetten, zoals een regeringscommissie eerder geadviseerd had.[8] 'Wij staan er positief kritisch tegenover', stelde Langman nog eens nadrukkelijk. De twijfels in zake de veiligheid van de reactor, zoals de Gezondheidsraad die geuit had, werden weggewimpeld. Het was duidelijk: de politiek van de voldongen feiten, zo kenmerkend voor het Nederlandse kernenergiebeleid, had weer gezegevierd.

De KEMA kon gerust zijn. Zij mocht haar Arnhemse wondermachine beproeven, al zou dat nog wel even op zich laten wachten. Anderhalf jaar om precies te zijn, zodat het ideaal van Went om als geestelijk vader van het project nog vóór zijn pensionering op de knop te kunnen drukken, niet in vervulling ging.

Allereerst duurde de vergunningsprocedure langer dan regering en KEMA verwacht hadden. Gedeputeerde Staten van Gelderland en het gemeentebestuur van Arnhem kregen een stroom van bezwaarschriften tegen het in bedrijf stellen van de proefreactor te verwerken, terwijl op de eind februari 1973 gehouden hoorzitting nauwelijks plaats was voor alle verontruste Arnhemmers.

Verder lekte uit dat bij de beproeving van de reactorinstallatie allerlei moeilijkheden waren ontstaan, die het verdere verloop van het project dreigden te vertragen. De subkritische proeven, waarbij de op gang gebrachte kernreacties vanzelf weer uitdoven, hadden aan het licht gebracht dat de in het water zwevende splijtstofdeeltjes niet gelijk in het reactorvat verdeeld bleven. Daardoor deden zich splijtstofconcentraties voor, die pieken in de neutronenstraling veroorzaakten.

Voor dit verschijnsel, dat zou kunnen leiden tot het doorbranden van de wand van het reactorvat, was door technische deskundigen diverse malen gewaarschuwd. Tenslotte had zich in het Amerikaanse reactorcentrum in Oak Ridge eerder een vergelijkbaar ongeluk voorgedaan.

Tegenover *de Volkskrant* bagatelliseerde dr. M.E.A. Hermans, directeur van het suspensiereactorproject, de gerezen moeilijkheden. Volgens hem bestond er geen enkel gevaar voor het doorbranden van het reactorvat, zo lang de reactor nog zonder eigen vermogen werkte. Om de schommelingen in de neutronenstraling te voorkomen, zou de KEMA overgaan op splijtstofdeeltjes van een andere grootte. 'Naar onze smaak bestaat er geen belemmering voor het kritisch maken van de installatie' , verzekerde Hermans.[9]

COMMERCIEEL ONHAALBAAR

Maar de leden van de vaste Kamercommissie voor de Kernenergie van PvdA, D'66 en PPR waren minder gerust. Zij drongen aan op het beëindigen van het project, niet zozeer vanwege de veiligheids-, als wel vanwege de economische aspecten. Zij twijfelden aan de mogelijkheid de Arnhemse wondermachine op commerciële schaal toe te passen.

Desondanks veranderde er met het op-

treden van het kabinet-Den Uyl vrijwel niets aan het kernenergiebeleid. Zelfs het feit dat het voormalig PvdA-lid van de Kamercommissie voor de Kernenergie Ger Klein nu als staatssecretaris van onderwijs en wetenschappen optrad, had geen merkbare invloed. In zijn nieuwe functie ondertekende Klein met zijn medebewindslieden Lubbers, Vorrink en Boersma een vrijwel nietszeggende memorie van antwoord op de vragen, die hij gedeeltelijk zélf, een klein jaar tevoren gesteld had.

Ondertussen hadden veiligheidsdeskundigen van het IAEA opnieuw rapport uitgebracht. Zij adviseerden het vermogen van de KSTR te beperken tot één procent van het ontworpen maximum van één megawatt. Ook de Gezondheidsraad had een nieuw veiligheidsrapport uitgebracht, dat gunstiger voor het KEMA-reactorproject uitviel dan het eerste -niet voor publicatie vrijgegeven -rapport.

Desalniettemin ging Went deze welwillende medewerking niet snel genoeg. Ter gelegenheid van zijn benoeming tot eredoctor in de technische wetenschappen aan de TH in Delft jammerde hij dat zijn wondermachine veel te weinig morele en daadwerkelijke steun van overheidswege kreeg.

Enkele maanden later (mei 1974) was het dan toch zo ver. Minister Lubbers deelde mee dat hij alle bezwaarschriften, die tegen de KSTR waren ingediend, had afgewezen en dat de KEMA de reactor in bedrijf zou mogen stellen.[10]

Een eerste poging de wondermachine kritisch te maken mislukte door kortsluiting in de bedieningsapparatuur. Nadat de geproduceerde radioactieve splijtstof uit de reactorinstallatie verwijderd was, werd enkele dagen later een tweede poging gewaagd, die eveneens mislukte. Bij de derde poging leverde de KSTR gedurende anderhalf uur een vermogen van 3 kilowatt. Dr. Hermans deelde na afloop van de proefneming mee dat de KEMA het vermogen geleidelijk zou opvoeren.

De kosten van de laatste fase van het experiment, dat nog zeker twee jaar in beslag zal nemen, werden door een woordvoerder van de KEMA geschat op een half miljoen gulden per maand. En dat betekent dat de Arnhemse wondermachine de Nederlandse bevolking dan in totaal ruim honderd miljoen gulden gekost zal hebben.

NOTEN

(1) Zie: J.J. Went en M.E.A. Hermans, Fast and/or thermal breeders? (in: *Elektrotechniek* van 21 januari 1971); J.J. Went, Vooruitzichten van de kernenergie voor de toekomstige energievoorziening van de wereld (in: *Elektrotechniek* van 21 december 1972); W.K. Wiechers, Kernenergie en het vraagstuk van de energievoorziening (in: *Elektrotechniek* van 4 januari 1973). – (2) Zie: *NRC-Handelsb1ad* van 10 december 1973. – (3) Het *Financieele Dagblad* van 28 november 1973. – (4) *Elektrotechniek* van 4 januari 1973. – (5) In 1959 en in 1969 is voor dit proces door de KEMA octrooi aangevraagd. – (6) Zie: *de Volkskrant* van 5 september 1972. – (7) Idem. – (8) Begin 1971 adviseerde de Commissie Beoordeling RCN-programma om met ingang van 1 januari 1973 de bijdragen van het RCN aan de KSTR stop te zetten. Inmiddels is het deel van de rijksbijdrage aan het RCN, dat in het verleden bestemd was voor steun aan het KEMA-project, tóch van de begroting geschrapt. – (9) Zie: *de Volkskrant* van 17 maart 1973. – (10) De Vereniging Milieudefensie eiste in een kort geding dat het in bedrijf stellen van de KSTR zou worden opgeschort totdat de Raad van State het beroep van deze vereniging behandeld had. Milieudefensie verloor het geding.

HANS RAMAER (1941-2015)

Spil van de AS

Thom Holterman

Enkele maanden geleden overleed onze eindredacteur Hans Ramaer. Hoewel hij al jaren gebukt ging onder een longaandoening, bleef hij tot het laatst actief. Dat leert wel zijn mooie publicatie over Piet Kooijman in de AS *189 (winter 2014).* De AS *was zijn geesteskind. Voor de oprichting ervan werd hij geïnspireerd door het tijdschrift* Anarchy, *waarvan de Engelse anarchist Colin Ward (1924-2010) aan de wieg stond. Ward heeft nog eens, tijdens een van de jubilea van* de AS, *als gastspreker opgetreden. Wat Ward was voor* Anarchy, *was Hans voor* de AS*: de spil.*

Ruim veertig jaar zou hij dat zijn. Op een enkele uitzondering na vonden alle redactievergaderingen onder zijn voorzitterschap plaats, vergaderingen die zich vooral kenmerkten als brainstormsessies, voorbereid door hem, veelal echter in coördinatie met mederedacteuren. Soms leek het dat hij alle nummers in zijn hoofd had. Laatst nog, toen ik ter redactievergadering voorstelde het (links-)libertarisme te behandelen als thema. Hans: 'Hebben we daar niet eens aandacht aanbesteed? In nummer 54 meen ik'. En verdomd, ja!

HET BEGIN

Hans en ik hebben elkaar in het 'actiewezen' van de jaren 1960 leren kennen. Het is in de jaren waarover Wim de Lobel in *de AS* 83 (1988) schrijft onder de titel 'En toen kwam provo…! Herinneringen aan de jaren zestig'. De Lobel laat zijn verhaal, terecht, beginnen op zaterdag 30 juni 1962, met een sit-down demonstratie op het Buitenhof in Den Haag. De demonstratie was gericht tegen kernbomproeven en de opslag van kernkoppen in Nederland. De Ban-de-Bom jongeren van Den Haag, waarvan ook Roel van Duyn lid was, organiseerden de actie. Redactieleden van *De Vrije*, onder wie De Lobel en jongeren van de Rotterdamse Ban-de-Bom groep, waartoe ik behoorde, namen eveneens deel aan dat protest. Waarmee ik wil zeggen dat de aanzet voor subversiviteit, zowel voor Hans als voor mij, lag in het antimilitarisme.

Hans en ik kwamen elkaar eveneens regelmatig tegen op zaterdagmiddag bij de 'Beertjes' op de Lijnbaan, in Rotterdam, als daar iets 'politieks' te doen viel. Het was vervolgens begin 1973 dat we elkaar tegen het lijf liepen. Enthousiast vertelde Hans mij dat hij een nieuw anarchistisch tijdschrift was begonnen, *de AS* genaamd (het eerste nummer was in december 1972 verschenen). Of ik mee wilde doen. Vanzelfsprekend. Vanaf nummer 3 werd ik medewerker en eind dat jaar trad ik toe tot het redaksie-kollelektief (in de spelling van toen). Onze samenwerking zou kameraadschappelijk en hecht worden.

In de vervolgjaren 1970 en 1980 trokken we er vaak samen op uit voor het vervullen van een spreekbeurt of het aan de man brengen van *de AS*. Regelmatig was daarbij ook Wim de Lobel van de partij.

Hoewel onze aandachtsvelden thematisch uit elkaar liepen, Hans was meer historisch van aard, huldigden we wel een anarchisme van hetzelfde type, te weten 'pragmatisch'. Dat was duidelijk de invloed van Anton Constandse uit diens latere periode – de periode dat ook hij deel uit maakte van de redactie van *de AS* (1973-1983).
Hans muntte de term 'anarchisme in domineesland', waarmee hij wees op het ethische karakter van het Nederlandse anarchisme. Hij was ten slotte historicus, tot het laatst toe, zoals onder meer blijkt uit de inleiding die hij schreef in de reprint (2012) van het anarchistische tijdschrift *Alarm*, in 1922 uitgegeven door… Anton Constandse.

PAPIER

Wat sommigen niet van hem (noch van mij) in anarchistische kring begrepen, is dat je als anarchist actief kon zijn in de gemeentepolitiek. Maar je deed dat niet in de hoedanigheid van anarchist. Evenwel kan je je – naast andere activiteiten – óók bezighouden met lokale belangen, waarbij de relatie met de medebewoners heel direct is. Je aanwezigheid kan in zo'n geval een versterkende functie hebben bij het bereiken van dingen, die in de sfeer van het dagelijks leven liggen. Dat is iets waar Hans voor stond, in zijn relatie met de Onafhankelijke Partij voor Lokale en Wijkbelangen (binnen een deelgemeenteraad van Rotterdam).
Ik mag hierbij niet onvermeld laten de affiniteit die wij voor Murray Bookchin voelden. Dat is niet vreemd omdat ook bij hem een zekere vorm van pragmatisme is te onderkennen en hij op enig moment het 'libertaire municipalisme' ging promoten (zie het artikel in *de AS* nummer 107, zomer 1994, getiteld 'Libertair municipalisme: een overzicht', Murray Bookchin).
Al vroeg hebben wij, en nu heb ik het over een groot deel van de toenmalige redactie van *de AS*, Bookchin persoonlijk mogen ontmoeten (in Amsterdam). Als docent aan de Erasmus Universiteit Rotterdam heb ik hem in maart 1981 uitgenodigd om in het kader van het door mij verzorgde keuzevak 'Anarchisme en staatsideologie' een gastcollege te verzorgen. Een verslag van dat college verscheen in het universiteitsblad *Quod Novum* (8 april 1981) van de hand van de kritische strafrechtjurist John Blad, die af en toe ook voor *de AS* schreef.
Eén ding had ik van Hans niet verwacht: een aversie tegen de computer en het internet. Dat was voor mij des te onbegrijpelijker – zo heb ik hem herhaaldelijk met een lachend gezicht voorgehouden – waar hij ooit professioneel eindredacteur van een technisch tijdschrift is geweest. Hans was dan ook dolblij dat Joke, zijn compagne, die aversie *niet* kende en alles geduldig voor hem uitdraaide. Hij was namelijk meer van het papier. Maar met haar sturende hand is het Joke toch gelukt Hans, heel langzaam, het besef bij te brengen dat email niet 'eng' was… Nochtans, papier en boeken, dat kon je in je handen houden. Daar was hij gek op.
Niet alleen boeken vervulden een grote rol in zijn leven, ook was er de muziek. Mede komt dat tot uitdrukking in de titel van de rubriek, die hij jaren in *de AS* had: *Hard Rain*, een song van Bob Dylan, van wie hij als goede zeventiger vele lp's en cd's bezat.

De spil, de oprichter en spelverdeler van *de AS* is niet meer. We verliezen een vriend en kameraad. Salut Hans!

DE GELE FLAMINGO

Hans Ramaer en de Stadspartij Rotterdam

Manuel Kneepkens

In de jaren '90 was Hans Ramaer actief voor De Groenen, politieke partij met Roel van Duyn als aanvoerder. Samen met anderen richtte Hans ook de Stadspartij Rotterdam op, die op voorstel van grootgrossier in partijen Jan Nagel het adjectief Leefbaar adopteerde. Totdat Pim Fortuijn hiermee aan de haal ging.
Hans Ramaer leerde ik kennen via Thom Holterman. Thom was student-lid van de vakgroep Strafrecht en criminologie*, toen ik daar als docent werd aangenomen, van wat toen nog de NEH (de Nederlandse Economische Hogeschool) heette, nu Erasmusuniversiteit. Via Thom werd ik abonnee van* de AS*. En wie* de AS *zegt, zegt Hans Ramaer.*

Hans op zijn beurt wist mij over te halen lid van De Groenen te worden, toen een landelijke politieke partij, waarvan het zwaartepunt in Amsterdam lag , met als voorman Roel van Duyn. Hans zat voor die partij in de Provinciale Staten van Zuid-Holland. Helaas, de politieke partij De Groenen werd bij ons in Rotterdam gezien als een 'Amsterdamse club'. Ik kon er de handen niet voor op elkaar krijgen. Wel raakte ik door dat contact met De Groenen gecharmeerd van de idee van *lokale partij in de grote stad*. Want als zodanig opereerden De Groenen in Amsterdam – als de erfgenamen van de Kabouterpartij en van Provo. Weliswaar kende ik het verschijnsel *lokale partij* uit Limburg, waar ik vandaan kom, maar daar was het een fenomeen van de dorpen en de kleine steden. Roel van Duyn en de zijnen toonden aan, dat het ook kon in de Grote Stad, in Amsterdam. Dus waarom niet in Rotterdam?.

PARTIJ VAN DE AARDBEI

Samen met Jim Postma, plaatselijk horeca-kenner, en de stedenbouwkundige Hans van Heel hebben Hans Ramaer en ik toen in 1992 de Stadspartij Rotterdam opgericht. Zelf had ik voor dat initiatief de naam *Partij van de Aardbei* – een echt groen-rode naam – verzonnen. De Partij van de Arbeid was toen in Rotterdam nog oppermachtig. Maar dat werd al te ludiek bevonden. Hans kwam toen met de naam Stadspartij en is dus de eigenlijke naamgever van de partij. In 1994 kwamen wij met twee zetels in de raad. Hans, nummer vijf op de lijst, bood aan te gaan fungeren als mijn fractie-assistent. Daar was ik natuurlijk erg blij mee. Hans was immers al langer lid van de provinciale staten en aldus de enige onder ons met daadwerkelijk politieke ervaring. Ik zat permanent in drie commissies in de gemeenteraad. De Commissie 'Veiligheid' (politie en dergelijke) deed ik zoveel mogelijk zelf af. Het was voor mij bekend terrein. De commissie 'Kunst en cultuur' evenzo. Maar wat de commissie 'Milieu, Verkeer, Vervoer en Buitenruimte' betreft, leunde ik zwaar op Hans.

STADSFIETSENPLAN

Het door de Stadspartij ingediende Stadsfietsenplan bijvoorbeeld, was ge-

heel van zijn hand. Provo's Witte Fietsenplan was weliswaar reeds in schoonheid gestorven, maar de idee van de *openbare fiets* was niet geheel en al verloren geraakt. In Het Nationale Park de Hoge Veluwe – een afgesloten terrein – functioneert het systeem nog steeds. Ook buiten Nederland, in Kopenhagen en in Portland (Oregon, VS) zijn experimenten met de openbare fiets uitgevoerd. Maar steeds weer bleek zo'n experiment te mislukken omdat er teveel rijwielen *ontvreemd* werden. Dé uitdaging voor een fietsvriendelijke stad luidt dan ook: hoe kun je een systeem van gratis openbare fietsten invoeren, zodanig dat die fietsen niet voortdurend gestolen en/of vernield worden? Op het Stadhuis van Rotterdam voelde men weinig voor het depotsysteem, dat Luud Schimmelpenninck, de initiator van Provo's witte-fietsenplan, had ontwikkeld. Het systeem van die Schimmelpenninkfiets was te vergelijken met dat van een winkelwagentje. Na inworp van een muntstuk kon men in speciale (onbemenste) depots langs de openbare weg een depotfiets ontgrendelen. Om de diefstal te voorkomen had Luud Schimmelpennink namelijk 'iets al te vernuftigs' bedacht: de fiets was uitgerust met een blokkeringsmechanisme, dat onverbiddelijk in werking trad als de fiets niet op tijd in een depot werd teruggeplaatst. Helaas was de Rotterdamse politie van mening, dat vanwege dat blokkeren de depotfiets een gevaar op de weg zou opleveren. Dat vergrootte op het Stadhuis het enthousiasme voor de 'Mokumse fiets' uiteraard niet. Maar Hans bedacht er iets op en stelde voor om te werken met *bewaakte* depots. Door te kiezen voor menselijke bewaking werd in Rotterdam tevens de zo broodnodige werkgelegenheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt geschapen. Hans had berekend dat het beheer van achttien depots, aan te leggen op vervoersstrategische punten in de stad zoals metrostations, minimaal honderd deeltijdbanen zou opleveren. Die depotbeheerders zouden de fietsen controleren, de gebruikers registreren, kleine reparaties uitvoeren en zorgen voor een evenwichtige verdeling van de fietsen over de depots. Net als Schimmelpennicks fiets, zou de Rotterdamse deelfiets een opvallende kleur (geel) én vorm krijgen. Deze 'Gele Flamingo' zou zo ook makkelijk op te sporen zijn en met de Rotterdamse politie werd de afspraak gemaakt dat iedere gestolen flamingo onverhoeds zou worden opgespoord en terugbezorgd. Helaas, nog voor het plan kon worden uitgevoerd werd het politiek uitgekleed en kon het worden bijgezet in de kast klassieke voorbeelden van repressieve tolerantie. Men wilde eerst een experiment. Dit werd beperkt tot… 25 fietsen in drie stallingen, een op de Meent, een op de Binnenrotte en een in metro Coolhaven. De twee depots in de binnenstad sloten om acht uur 's avonds en alleen Coolhaven was tot twaalf uur open. Daarmee was de levensvatbaarheid op voorhand tot nul gereduceerd. Experiment effectief mislukt, plan opgedoekt.

HAVERBARONNEN

Beter verging het ons Groene Dakenplan, al duurde het niettemin tien (!) jaar alvorens de gemeente serieus met die motie aan de slag ging. Inmiddels sieren meer en meer groene daken de stad, waarvan de bekendste de *Dakakker* aan de Schiekade is.
Geslaagd is onze actie 'Geen bomen kappen voor paardenkak', voor het behoud van het Kralingse Bos. De *haver*baronnen van het Concours Hippique International eisten voor hun wedstrijd een groot deel van het bos op, anders zou paardenminnend Nederland internationaal niet meer mee kunnen. Wij echter beschouwden het Kralingse Bos als het bos van *alle* Rotterdammers en bovendien wensten wij geen onnodige aantasting van groen. Die zaak wonnen wij, het concours is evengoed een succes geworden, dus dat internationaal mee kunnen komen was allemaal loze praat. Ook onze actie voor het behoud van het park onder de Euromast was succesvol. Daar wilde de gemeente vergunning verlenen voor een *pret*park en… een tweede Euromast (sic!). Het besef dat parken als 'de groene longen' van de stad essentieel zijn voor het welbevinden van een stad was toentertijd in Rotterdam ver te zoeken. Andere acties, zoals die voor het behoud van de volkstuinen slaagden deels wel en deels niet, maar die voor een autoloze zondag mislukte helaas. Tot op de dag van vandaag heeft Rotterdam de auto meer lief dan welke stad dan ook in Nederland. Ook Hans Ramaers fraaie nota over een zo groen en duurzaam mogelijk te bouwen nieuw Centraal Station heeft het helaas niet gehaald. Wat er nu staat heeft alleen in de volkse bijnaam nog iets groens ('Haaiebek').

HET PIM-EFFECT

Tenslotte, een bizarre noot. Roel van Duyn had ons verzocht of hij mede namens ons in contact mocht treden met Jan Nagel (Leefbaar Hilversum), die op dat moment de landelijke partij Leefbaar Nederland had opgericht samen met de Utrechtse zanger en Vara-diskjockey Henk Westbroek (Leefbaar Utrecht). Wij gaven Roel het groene licht. Op uitnodiging van Jan Nagel togen Hans en ik naar Hilversum, waar we gastvrij werden ontvangen. Maar waar was Roel van Duyn? 'O, die heb ik niet uitgenodigd', zei Jan doodleuk, 'die heeft teveel een geitenwollen sokkenimago. Roel kan echt niet meer!'
In ons nuchtere Rotterdammers daarentegen zag Jan grote mogelijkheden. Wij moesten toch véél meer uit de in Rotterdam sluimerende onvrede kunnen halen dan twee zetels… Ons 'groen en duurzaam' programma bijvoorbeeld – dat vond hij veel te streng. Dat kon alleen maar kiezers kosten. Maar op dat punt waren wij niet genegen water in de wijn te doen. Wel hebben wij toen op aandringen van Jan Nagel de naam Leefbaar toegevoegd aan Stadspartij Rotterdam. Een poosje later bleek dat het congres van de nieuwe partij Leefbaar Nederland Pim Fortuijn tot landelijke lijstrekker had uitgeroepen. Voor de linkervleugel van de Stadspartij was dat geen opsteker. In een roerige vergadering werd het woord Leefbaar dus weer uit de naam geschrapt. Het gevolg was echter, dat de complete rechtervleugel van de partij, inclusief de partijvoorzitter, richting Pim Fortuijn vertrok, om vervolgens in mei 2002 met 17 nieuwe raadsleden als *Leefbaar Rotterdam* de gemeenteraad binnen te marcheren… Was die uittocht/intocht voor de Stadspartij ruïneus, voor Hans had dit alles nog een curieus staartje. Behalve fractie-assistent van de Stadspartij was hij ook fractievoorzitter van de partij Onafhankelijke Partij Leefbare Wijk in de toenmalige deelgemeente Hillegersberg-Schiebroek. Haalde die partij bij verkiezingen steevast een of twee zetels, dank zij het magische Pimeffect van dat modieuze begrip *leefbaar* in de partijnaam werden dat er in datzelfde jaar opeens… vijf!

BOOKCHIN

Het belang van Murray Bookchin voor het denken van Hans Ramaer

Marius de Geus

In dit speciale Hans Ramaer nummer zal ik me vooral richten op zijn politiek-ecologische gedachten. Zoals blijkt uit zijn vele publicaties was Hans bezorgd om de toestand van natuur, milieu en klimaat, en was hij een scherp criticus van het Nederlandse kernenergiebeleid. Wie zijn De dans om het nucleaire kalf *herleest (zie elders in dit* AS*-nummer) zal ontdekken dat Hans in een vroeg stadium de enorme risico's van het doorbranden van reactorvaten en van nucleaire straling benadrukte. Hierbij ziet men in het denken van Hans Ramaer ook de invloed terug van de bekende anarchistische denker Murray Bookchin (1921-2006).*

Deze toonaangevende Amerikaanse theoreticus waarschuwde al vanaf het midden van de vijftiger jaren voor de aantasting van de natuurlijke leefomgeving en de gevaren van atoomenergie. Hoe is Hans Ramaer in contact gekomen met de denkbeelden van Bookchin en waarom vond hij diens libertaire ideeën zo fascinerend? Wat kan de anarchistische beweging opsteken van de ideologische lessen die men kan vinden in Bookchins oeuvre? In dit kader zal ook worden stilgestaan bij de persoonlijke ontmoeting van de toenmalige *AS*-redactie met Bookchin aan het eind van de jaren negentig van de vorige eeuw.

BRUGGENBOUWER

Ruim dertig jaar geleden leerde ik Hans Ramaer kennen. Vanaf het begin viel hij op als een uiterst diplomatieke voorzitter van de *AS*-vergaderingen, die een uitstekende kennis van de geschiedenis in het algemeen en het anarchisme in het bijzonder, koppelde aan een sterke maatschappelijke betrokkenheid en veranderingsgezindheid. Hans was afkomstig uit de protest- en actiebeweging van de jaren zestig en zeventig en kende vele personen uit de anarchistische beweging. Aan alles was te merken dat hij een 'verbindende' rol wilde spelen, en dat hij een bijzonder vakkundige bruggenbouwer was tussen invloedrijke personen en denkstromingen binnen de libertaire beweging.

Het was bewonderenswaardig dat Hans ideologische discussies en persoonlijke geschillen nooit op de spits dreef. Wat er ook speelde, hij hield de doeleinden van *de AS* altijd scherp in het oog en wist op pragmatische wijze te laveren tussen de tegenstellingen die – zoals nu eenmaal gebeurt – met enige regelmaat opdoemden. Hij wist dan altijd rustig te blijven en de soms oververhitte discussies bij te sturen en de scherpe kanten van het debat af te halen. Hij was iemand die consequent de dialoog zocht in plaats van de messen te scherpen.

BOOKCHIN

Al in de eerste helft van de jaren 70 verzette Hans Ramaer zich tegen het Nederlandse kernenergiebeleid in het weekblad *De Nieuwe Linie* en in het genoemde boek *De dans om het nucleaire kalf*. Sindsdien groeide zijn belangstelling voor milieuaangelegenheden, energiepolitiek en anarchistische oplossingen voor de zich verscherpende milieu- en natuurcrisis. Het was geen toeval dat hij in die tijd door de vroeg overleden boekhandelaar en libertair contactpersoon Karl Kreuger in contact kwam met het werk van de internationaal bekende en invloedrijke theoreticus Murray Bookchin.

Bookchin werd geboren in 1921 te New York en kwam uit een emigrantengezin afkomstig uit Rusland. Hij ontving weinig formele scholing, maar zou zich ontwikkelen tot een van de meest vooraanstaande anarchistische denkers van de tweede helft van de twintigste eeuw.

In de jaren vijftig begon Bookchin te publiceren over ecologische vraagstukken en wierp hij zich op als onvermoeibaar milieuactivist. Daarnaast richtte hij te Rochester (in de staat Vermont), het Institute for Social Ecology (ISE) op waarvan hij directeur werd.

Bookchins oeuvre omvat een groot aantal artikelen en boekwerken waarin hij onderzoek verricht naar de oorsprong van de milieucrisis en de gevolgen voor mens en natuur van de toenemende vervuiling. Bovenal ontwikkelde hij een intrigerende theorie die betrekking heeft op het idee van 'sociale ecologie'. Tot zijn bekendste boeken behoren *Crisis in our Cities* (1965), *Post-Scarcity Anarchism* (1971), *The Limits of the City* (1973), *Toward an Ecological Society* (1980), *The Ecology of Freedom* (1982), *The Modern Crisis* (1986), *The Rise of Urbanization and the Decline of Citizenship* (1987) en *Remaking Society* (1989).

In zijn geschriften concentreerde Bookchin zich vooral op de wordingsgeschiedenis van de hiërarchische, onderdrukkende maatschappij en de consequenties hiervan voor de natuurlijke leefomgeving. Hij analyseerde het anti-ecologische karakter van het kapitalisme, de opkomst van het volgens hem desastreuze urbanisatieproces en het verval van actief burgerschap. Ook onderzocht hij de verstoorde verhouding tussen mens en natuur, de noodzaak van invoering van aangepaste technologie, het belang van vrije organisatie op een menselijke schaal, en de betekenis van een fundamentele decentralisatie van de samenleving.

Door de opkomst van het kapitalistische economische stelsel is een anti-ecologische maatschappij ontstaan die waardevolle levensvormen en landschappen vernietigt, ernstige roofbouw pleegt op de natuur en complexe ecosystemen omvormt tot minder gevarieerde leefwerelden. Volgens Bookchin heeft de kapitalistische productiewijze in alle opzichten de natuurlijke grenzen ver overschreden en dreigt binnen enkele decennia een ecologische catastrofe. Een werkelijk ecologisch verantwoorde maatschappij zal resoluut moeten breken met het vrije-markt kapitalisme dat geen enkele ingebouwde rem bezit en geen 'grenzen aan de groei' aanvaardt.

Bookchin beredeneerde dat ecosystemen niet-hiërarchisch zijn geordend en berusten op onderlinge samenwerking en wederkerige hulp. Op basis van een groot aantal historische voorbeelden maakte hij duidelijk de mens de voorkeur moet geven aan de 'sociale ecologie'. Alleen door de principes van de sociale ecologie tot fundamentele uitgangspunten te nemen, kan er een gezonde balans worden gevonden tussen mens en natuur. Dit houdt in dat de mens voortaan moet streven naar behoud van ecologische diversiteit, na-

tuurlijke spontaniteit en non-hiërarchische organisatie van het politieke en economische systeem.

Geheel in de lijn van het anarchisme gaf Bookchin de voorkeur aan kleinschaligheid, menselijke maat en decentralisatie. De lokale gemeenschappen dienden zelfbesturend te zijn en gebruik te maken van de plaatselijk aanwezige duurzame vormen van energieopwekking en de daar verbouwde voedingsmiddelen. Hij vond decentralisatie een noodzakelijk vereiste wegens de grote logistieke voordelen (veel minder vervoer en transport) en de voordelen op het gebied van ruimtebeslag, afvalproductie en recycling. Verder zijn kleinschalige en gedecentraliseerde gemeenschappen overzichtelijk en stellen zij de burger in staat om actief te participeren in de besluitvorming (Voor een uitgebreide analyse, zie hoofdstuk 11 van mijn *Ecological Utopias: Envisioning the Sustainable Society*, Jan van Arkel, Utrecht 1999.)

ONTMOETING

Dit was de diepgaande libertair-ecologische visie die Hans Ramaer bijzonder aansprak. Bookchin was naar zijn idee precies die scherpzinnige visionaire denker die de anarchistische beweging van nieuwe, waardevolle zienswijzen voorzag. In de artikelen en politieke activiteiten van Hans Ramaer voor lokale Rotterdamse partijen en later ook als lid van Provinciale Staten voor De Groenen was deze sterk innovatieve libertair-ecologische visie terug te vinden.

Hans kwam onder andere in verzet tegen het massaal kappen van bomen, de voorgenomen uitbreiding van het toenmalige vliegveld Zestienhoven (tegenwoordig Rotterdam The Hague Airport), de plannen voor de Tweede Maasvlakte, het falende Zuid-Hollandse afval- en energiebeleid, enzovoort. Op deze wijze heeft hij velen aangezet tot een veel kritischer opstelling bij ecologische vraagstukken en natuuronderwerpen. Hij was zich terdege bewust van de inherente gevaren en nadelen van de kapitalistische groei-economie, en benadrukte in zijn artikelen en politieke werkzaamheden dat deze ernstig dreigde te ontsporen.

Rond de eeuwwisseling had Hans het voor elkaar gekregen dat de *AS*-redactie in Amsterdam een ontmoeting zou hebben met Murray Bookchin en diens partner Janet Biehl. Bookchin was op dat moment al bijna 80 jaar oud, maar reisde nog altijd regelmatig de wereld rond om lezingen te geven en adviezen te verstrekken aan politieke partijen zoals ‘Die Grünen’ in Duitsland, waar hij op de congressen een zeer geziene gast was.

De lang verwachte ontmoeting van de redactie met de prominente Amerikaanse denker verliep echter niet bepaald zoals gehoopt. Bookchin bleek een zwakke gezondheid te genieten en zijn hotelkamer was bezaaid met medische apparatuur, injectiespuiten en medicijndoosjes. Hij had weinig energie en was die avond het liefst in bed gebleven, maar de afspraak met ons was nu eenmaal gemaakt. Onze verwachtingen waren hooggespannen, maar werden niet ingelost. Bookchin bleek een snel geïrriteerde, rechtlijnige en hinderlijk betweterige persoon te zijn. Niet alleen sprak hij voortdurend op een onaangenaam dominante manier, maar ook luisterde hij totaal niet naar onze vriendelijk bedoelde vragen en opmerkingen.

Hoe kon deze hoog aangeschreven anarchist die meerdere theoretisch diepgaande boeken had geschreven, die opkwam voor de arbeidersklasse en de natuurlijke leefomgeving, een dergelijk negatieve indruk op ons maken? Uiteraard beseften we dat hij wellicht op dat moment te ziek was om een interessant en open gesprek met de *AS*-redactie aan te gaan. Misschien had hij last van een flinke jetlag en was hij oververmoeid geraakt door de lange reis en het drukke afsprakenprogramma? We zullen het antwoord op deze vraag nooit meer kunnen achterhalen.

LAKMOESPROEF

Ondanks de verzachtende omstandigheden bleef de ontmoeting met Bookchin een tamelijk ontnuchterende ervaring en bleef er iets wringen. Van een intellectuele voortrekker van de anarchistische beweging verwacht men een veel opener en mensvriendelijker opstelling. Ik kan me nog herinneren dat ook Hans behoorlijk teleurgesteld was over de betweterigheid, starheid en drammerigheid van Bookchin. Hier ontmoetten we een hoogst intelligent politiek denker die voor velen een voorbeeld was en met wie wij gezamenlijk de strijd aan het voeren waren voor een vrijheidslievende, menselijke en sociaal rechtvaardige maatschappij.

Bookchin is en blijft een begaafd denker die het anarchisme vele nieuwe denkbeelden en leerzame inzichten heeft verschaft. Maar als niet eerder te voren realiseerden de redactieleden van *de AS* zich toen dat het bij het veranderen van de samenleving uiteindelijk altijd om de kwaliteiten van de betrokken personen gaat. Voor het opzetten van een libertaire maatschappij zijn mensen nodig die zich empathisch opstellen, bereid zijn te luisteren naar tegenspraak, fouten toe te geven en van elkaar te leren. Deze politieke beweging zal het toch echt ook moeten hebben van personen die nu juist wel over deze kwaliteiten beschikken.

Hans Ramaer heeft door zijn bescheidenheid, mensenkennis, grote belezenheid, inlevingsvermogen, scherpzinnig historisch besef en mensvriendelijke instelling een belangrijke rol binnen de Nederlandse libertaire beweging gespeeld. Het is zeker zo dat Murray Bookchin nog altijd bewondering en waardering verdient als libertair theoreticus, maar hij was ongeschikt om de gewenste sociale veranderingen van de grond te krijgen. Anders dan met hem, zou ik het echter met Hans Ramaer zeker wel aangedurfd hebben om een vrije en rechtvaardige maatschappij van de grond te krijgen. En houdt dat niet de ultieme lakmoesproef in?

ILLUSTRATIES

Op het omslag een uitsnede van een schilderij dat Detlef Greinert in 1983 maakte, een vriend van Hans Ramaer en Joke Holdtgrefe die incidenteel ook voor *de AS* tekende. Het volledige schilderij, met Hans, Joke en hun toenmalige hond, is afgebeeld op pag. 14. De foto van Hans op pag. 5 is uit 1976. Op pag. 24 een afbeelding van de cover van het in 1977 verschenen boek *De piramide der tirannie* met beschouwingen van Nederlandse anarchisten sinds 1895. Op pag. 32 is de cover van Hans' boek over nucleaire energie (1974) afgebeeld. De foto van Hans op pag. 62 is van januari 1994. Op pag. 77 (binnenzijde omslag achter) een scan van de eerste aankondiging van *de AS*, in *De Vrije Socialist* 9/1972.

HET LAATSTE GESPREK

Afscheid van Hans Ramaer

Dick de Winter

We kennen elkaar meer dan 36 jaar. De eerste ontmoeting was bij het begin van de studie maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit in september 1978. Daar stond een man met een imposante snor die nadat we elkaar wat langer leerden kennen, zei: 'Wacht maar, jij schrijft nog weleens voor mij in de AS*!' Die voorspelling is uitgekomen.*
*De jaren na afloop van de studie is het contact gebleven, kwamen we bij elkaar 'over de vloer'. De politieke stand van zaken kwam aan de orde en natuurlijk werden gekochte boeken met elkaar besproken en op de snijtafel gelegd. Samen bezochten we het IISG om daar onderzoek te doen. Hans naar 'zijn' Piet Kooijman waarvan hij gelukkig in het Piet Kooijman-nummer (*de AS *189) nog samenvattend verslag heeft kunnen doen. En jarenlang gingen we met Wim de Lobel naar boekenmarkten in België en Nederland.*

Voor het laatste gesprek neem ik plaats tegenover Hans in het Sint Franciscus Ziekenhuis in Rotterdam, 6e etage Kamer 6, de longafdeling. Hans zit op bed. COPD heeft de slag gewonnen. Een woekerend virus maakt de toestand elke dag slechter. Een sterke pomp stuwt met veel lawaai veel, heel veel zuurstof in zijn neus. Zonder dat gaat niet meer.

Wie was je vader, wie was je moeder?
'Het waren allebei kleine middenstanders. Ze dreven een drogisterij in Rotterdam. Mijn vader was een VVD-achtige ondernemer. Ik denk dat hij in zijn jeugd wat 'linksig' is geweest. Mijn moeder had net als mijn vader geen interesse in politiek. Ik was vijf toen mijn broer geboren werd.
Er was van huis uit wel aandacht voor de natuur. Mijn vader nam me op woensdagmiddagen als ik vrij van school was mee naar buiten. Dan fietsten we naar Zevenhuizen, keken in een sloot en daar vertelde hij dan over. Ik heb er goede herinneringen aan. Politieke stimulans? Nee, die was er niet.
Ik logeerde veel bij mijn oma. Ja, want pa en ma hadden het druk in de winkel. Dan was er niet veel aandacht voor Hans. Mijn oma ging naar de kerk. Ik ging naar de protestants-christelijke school en heb daarna HBS-A afgemaakt.'
Muziek ging al snel een belangrijke plaats innemen.
'Ja, ik speelde toen ik zeventien was ukelele in een skiffleband. Die bandjes waren populair in die tijd. Ik kreeg ook een drumstel, een staande bas, waarop ik mezelf heb leren drummen. Op mijn achttiende ging ik van school en speelde al gelijk op zaterdagavonden met een grandioze pianist, Franken heette die, in de Bop Club tegenover het Sandelingenplein in Rotterdam-Zuid. Ik drumde. Later heb ik ook in dixielandorkesten gespeeld. Dat was bijzonder lucratief. Voor drie dagen spelen (vijfentwintig gulden de man per dag) verdiende ik een arbeidersloon in die tijd. Daar heb ik drie jaar van geleefd.'
Daarna een duik in de geschiedenis?
'Ja, op de HBS was de interesse voor geschiedenis gewekt. Begin jaren zestig begon ik een studie MO geschiedenis. Die was toen nog gesplitst in vaderlandse en algemene geschiedenis. De algemene geschiedenis heb ik gehaald, maar voor de vaderlandse zakte ik steeds. Na een paar jaar was die algemene geschiedenisaantekening verlopen. Toen hield ik ermee op. Ik heb wel op de HBS aan het Afrikaanderplein enige tijd aan eerste en tweede klassers geschiedenisles gegeven. Er was in die tijd een schreeuwend gebrek aan leerkrachten. Ik drumde toen ook.
Met Adrie de Haan die met mij MO-geschiedenis deed en nog iemand ben ik in 1961 naar Israël geweest. Israël trok me vanwege de kibboetsgedachte. Met een Turkse vrachtboot gingen we van Genua via Napels ernaartoe. We waren aanwezig bij het Eichmannproces. Nee, Mulisch heb ik niet gezien. We hebben daar wat rondgezworven tot in Eilat toe, sliepen in jeugdherbergen en universiteiten. Maar wat was het er militaristisch. Dat stond me geweldig tegen.'

Geen politieke kriebels?
'In 1957 was de PSP ontstaan en daar voelde ik me toe aangetrokken. Juist vanwege de geweldloosheid. Na mijn studie MO-geschiedenisperiode moest ik wel in militaire dienst. Daar had ik geen trek in, dat begrijp je. Ik heb dienstweigeren overwogen. Ook was ik bang dat ik met S(tabiliteit)5 niet meer in het onderwijs zou kunnen werken. Dat wilde ik graag. In het begin van mijn diensttijd heb ik met een gekwetst been in de ziekenboeg gelegen. Er was een kans op fysiek afkeuren. Ik ben nog voor herkeuring naar Den Haag geweest. Maar daar werd ik zo intimiderend toegesproken dat ik de gedachte aan afkeuring heb laten varen. Ik kreeg wel beperking van dienst: geen marsen en geen hindernisbanen. Hoog in rang heb ik nooit gewild (ha, ha). Als oudste korporaal had ik wel de leiding over de kazerne als de beroeps om vijf uur naar huis gingen!
Ik bezocht ook politieke bijeenkomsten van de CPN in de Rivièrehal in Rotterdam. En ik kocht een krantje. Het sociale trok me, maar ik zag snel dat het een en al dictatuur was.
Als uitzendkracht bij de Posterijen – sleepte postzakken – mocht ik op een keer ook post sorteren. Ik kreeg in de stapel *De Vrije* in handen. 'Anarchistisch Tijdschrift' stond er. Dat had mijn belangstelling. Het mag niet maar ik heb het in mijn tas gestoken. De volgende dag ging het weer terug. Dat was omstreeks 1962.'
Ik snap het: in de Vrije stond het adres van Wim de Lobel.
'Precies, zo ging het. Ik ging bij hem langs. Hele gesprekken. Ik kreeg tijdschriften mee. Ik speurde bij De Slegte naar boeken en ander materiaal. Zo kwam ik in contact met het gedachtegoed van Anton Constandse, Arthur Lehning en Bakoenin. Na een tijdje werd ik redacteur van *De Vrije*.'

AMSTERDAM

'In 1967, na mijn diensttijd ben ik getrouwd en naar Amsterdam verhuisd omdat ik daar werkte. In 1968 werd onze dochter Hester geboren. Ik leerde Rob Stolk en Roel van Duijn kennen; ik kwam bij hen thuis en zij bij mij. Dan gaat de ontwikkeling snel.
Omstreeks 1968 was ik lid van het Actie Comité Solidariteit dat voornamelijk in Amsterdam actief was. Het gaf steun aan het bovengrondse en ondergrondse verzet van Spaanse anarchisten tegen Franco. Het bestond overwegend uit

anarchistische organisaties. Ik herinner me nog de PSP'er Wim de Wolf en OVB'er Toon van den Berg die lid waren. We gaven het bulletin *Strijdend Spanje* uit. De vader van Rudolf de Jong, Albert de Jong, leerde ik er kennen. Hij wilde leven blazen in het comité, zei hij. Verder was Arthur Mendes-Georges er lid van en automonteur Han Schoonk. Er waren zo'n vijftig abonnees. Ik ging naar Vietnamdemonstraties die toen veel gehouden werden tegen de Amerikaanse oorlog in Vietnam. Ik verkocht een enkel krantje. Bij demonstraties ben ik nooit gearresteerd. Een keer op de Dam, hoek Kalverstraat, werd ik aangehouden. De politie wilde op me inslaan maar op de andere hoek zag ik Wim de Wolf met anderen staan en ik riep snel: "He, letten jullie op wat er *hier* gebeurt!" Toen hielden ze in. Ik kon weg.'

INSPIRATIE

Wie zijn voor jou in Nederland inspirerend geweest?
'De eerste die in me opkomt: Anton Constandse. In 1971 stond ik aan het begin van *de AS*. Ik kende Anton van verschillende forums en natuurlijk van de hoeveelheid literatuur die hij geschreven heeft. Voor de VPRO-radio besprak hij met zijn karakteristieke stemgeluid de toestand in de wereld, op zo'n manier dat je dacht dat het hem geen enkele inspanning kostte. Geweldig. Ik heb hem in de redactie van *de AS* gekregen. Boudewijn Chorus deed de uitgeverskant en ik de redactionele kant. Ik heb altijd veel over de historie van het anarchisme geschreven.
Verder was Wim de Lobel ook altijd een imposante en inspirerende figuur. Met Rudolf de Jong, Simon Radius, Arthur Mendes-Georges vormden wij het *de AS*-redactiecollectief. Wim heeft tot op hoge leeftijd veel voor ons blad gedaan. Waar ik trots op ben? Zeker op mijn *Piramide der Tirannie. Anarchisten in Nederland*. Daar zijn er 4000 van verkocht en de Domela Nieuwenhuislezing van 2008. De koppeling protestantisme en het sociale heeft me altijd gebiologeerd. Domela zei het al: "Het protestantisme leidt uiteindelijk tot anarchisme." En natuurlijk de Domela Nieuwenhuispenning die ik samen met Wim de Lobel – hij was net overleden – in 2013 kreeg. Ik kreeg die als oprichter van het tijdschrift *de AS* en omdat ik het anarchistisch gedachtengoed al veertig jaar voorsta.'

PIET KOOIJMAN

En Piet Kooijman? Was dat een inspiratie?
'In het begin spraken zijn ideeën over 'Neem en Eet' me niet zo aan. Nu meer. Lieuwe Hornstra had in 1967 een boekje over hem geschreven. En Wim de Lobel had het altijd over hem. Ik dacht: dat kan best een boeiend portret opleveren van deze anarchistische activist en filosoof. Hij wilde zich bijna nooit anarchist noemen, maar eerder revolutionair of Alarmist, naar de Alarmbeweging. Toch heb ik geprobeerd hem een plaats in de toenmalige anarchistische beweging in Nederland te geven. Hij heeft ook invloed op latere generaties gehad. Het heeft me veel inspanning gekost met mijn ziekte maar ik ben blij dat het Kooijman-nummer er gekomen is.'

MILIEUBEWEGING

Hoe stond het met werk?
'Na mijn diensttijd had ik wat kleine baantjes en ik drumde. Ik vond ook een baan bij een katholieke uitgeverij in Amsterdam. Ik schreef voor het blad *Electrotechniek*. De zoon van vrienden van mijn ouders gaf zo'n vergelijkbaar blad uit, *Electra* van uitgever Levison. In 1968 ging ik daar in Rijswijk voor werken. Mijn vrouw en ik verhuisden daarom naar Schiedam.
Schrijven en interviews houden, dat kon ik wel. Ik begon het pas echt leuk te vinden toen in 1972 de Club van Rome kwam. Het ging over windmolens en – breder – alternatieve energie. En in die tijd tegen kernenergie. Ban de Bom, weet je nog. Artikelen daarover kon ik kwijt in *De Nieuwe Linie* waar ook Anton Constandse en Roel van Duijn in schreven. Ik mocht er ook anarchistische uitgaven in bespreken. Ik ging op het journalistieke pad naar De Kleine Aarde. Dat interesseerde me wezenlijk. Het paste precies bij mijn kleinschaligheidsgedachten.
In 1974 – na mijn scheiding in 1972 leefde ik met Joke Holdtgrefe en haar zoon Robbert samen in Rotterdam – schreef ik *De dans om het nucleaire kalf*. Uitgebreid ben ik toen ingegaan op atoomenergie en alle rare fratsen die er op politiek niveau in Nederland werden uitgehaald. Een daarvan was de zogenaamde Arnhemse wondermachine van Prof. J.J. Went. Een grote mislukking. Deze reactor heeft de Nederlandse bevolking in totaal ruim honderd miljoen gulden gekost. Zonder dat ik het me realiseerde zat ik eens in een forum naast hem. Het bleek een heel aardige kerel.'

BVD

Heb je last gehad van de toenmalige Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD)?
'Begin jaren zeventig ging ik met Joke naar het café op de Westersingel hoek Kruiskade in Rotterdam. Dat was van haar neef George. Het bleek dat hij contacten met de politie had. Zegt hij opeens tegen me: "Jij bent een echte ouwe anarchist". Hoe kon hij dat anders weten?
Een paar jaar ervoor, in 1968, had een agent van de Zwitserse inlichtingen - en veiligheidsdienst me gespot in het in Lausanne gevestigde Centre International de Recherches sur l'Anarchisme. Aan de hand van mijn kenteken van de auto moet hij, neem ik aan, bij de BVD mijn dossier hebben opgevraagd. Later is uitgekomen wat erin stond. Niks over mijn opleiding, familie en beroep. Wel over mijn anarchistische gezindheid en mijn liefhebberij, drummen in een jazzband. Gek hè die koppeling. Voor die anonieme Zwitserse speurneus hoorden anarchisme en jazz blijkbaar bij elkaar!'
Je hebt je uiteindelijk in de politiek gestort.
'In 1967 maakte ik de opheffing van Provo mee in het Vondelpark. In dat jaar werd ik redacteur van De Vrije Gedachte TV. Dat is een prachtige leerschool geweest. Toen ik in 1978 Maatschappijgeschiedenis ging studeren ben ik ermee gestopt. Dat waren jaren van heel hard werken. In 1983 studeerde ik af met de scriptie *Anarchisme in Nederland. Continuïteit en verandering van een sociale beweging.*'

PARTIJPOLITIEK

'In 1985 ben ik lid van De Groenen geworden. Roel van Duijn zat er ook bij. Ik hield me al bezig met alternatieve energie. Ik was wel geschikt voor de Provinciale Staten, vonden ze. Er werd een deal gemaakt met GroenLinks, en ik kwam op de gemeenschappelijke lijst GroenLinks/De Groenen voor Zuid-Holland. Er werden er vier gekozen, drie vrouwen en ik. GroenLinks was voor de Betuwelijn. Daar was ik van begin af fel tegen. Laat ik nou de portefeuille Ruimtelijke Ontwikkeling krijgen. Moest ik me met alle grote projecten van die tijd bemoeien als de

We zaten eerst met een zetel in de deelraad. Julia Herwich nam die plaats in en ik hielp haar als steunfractie. Het voordeel was dat ik zo heel veel mensen leerde kennen en ook het politieke handwerk. Ja, ook de mores. Er werden altijd 'spelletjes' gespeeld. In 1994 kregen we twee zetels. Toen zat ik erin.
In 2002 hadden we er zelfs vijf. Joke en ik zaten op dat moment samen in de deelraad. In 2006 was er behoorlijk verlies. Toen stopte ik ermee. Joke werd lid van het bestuur.
In 1992 werd in Rotterdam de Stadspartij opgericht. In 1994 kwamen Manuel Kneepkens en Marie-Annet van Grunsven in de Rotterdamse raad. Ik hielp belangeloos mee. Later kon ik assistent van Manuel worden. Eind 2001 hield ik ermee op. Ik merkte dat de COPD steeds meer begon op te spelen. De benauwdheid sloeg toe. Ik was gelukkig al eerder dat jaar met roken gestopt.'

Maasvlakte en de HSL, de Betuwelijn! Groen Links heeft achteraf wel gezegd dat ik het bij het rechte eind heb gehad. In de Provinciale Staten heb ik het erg naar mijn zin gehad. Er kon op hoog niveau gedebatteerd worden. Het gekke was dat je met SGP'ers en VVD'ers als het om milieu ging best goed kon praten.'
Op plaatselijk deelraadniveau heb je in Rotterdam-Schiebroek met de Onafhankelijke Partij Leefbare Wijk (OPLW) ook aan de weg getimmerd.
'Ik erger me er nog aan. Wij hadden de term "leefbaar". Dat hebben die van Leefbaar Rotterdam van Pim Fortuyn ons gewoon ontfutseld. Daarom hebben we de naam veranderd in Onafhankelijke Partij voor Lokale en Wijkbelangen.

Hans, ben je tevreden over al dat vele dat je gedaan hebt in die jaren?
Even is het stil. 'Eigenlijk niet. Enige dagen terug dacht ik: het was nuttiger geweest als we kinderen die geen vader of moeder hebben, een gezin hadden gegeven. Dat is moeilijk, dat weet ik, maar ik heb een grenzeloze bewondering voor gezinnen die dat doen.'

Meer dan een uur praten we, dat is al lang. Hans neemt een slok appelsap. Ik trek mijn jas aan. 'Nou wordt het moeilijk, hè Dick? Het laatste afscheid.' Ik geef Hans een aai over zijn haar en een zoen op zijn voorhoofd. 'Sterkte Hans, denk maar aan de mooie dingen.' 'Je was altijd een echte vriend,' zegt Hans. Ik ga snel weg, tranen dringen zich op.

SAM DE WOLFF (1878-1960)

Igor Cornelissen

Bijvangst

'Hóórt het rollen van den donder.'
Het stond niet alleen vaak in zijn artikelen, ik heb het Sam de Wolff ook horen zeggen als hij met die merkwaardige stem de aanwezigen opriep strijdbaar te blijven tegen het tot ondergang gedoemde kapitalisme. Want daar was en bleef hij van overtuigd. De cijfers wezen het immers uit. Had hij in zijn *Het economische getij* dat begin 1929 verscheen niet immers ook de wereldcrisis voorspeld die het eind van dat jaar zou losbarsten? De Wolff was en bleef zijn leven lang Marxist, maar géén dogmaticus zei hij er altijd bij. De andere economen waren volgens hem niets wetende nieuwlichters. Ze konden op zijn sarcastische spot rekenen.

Hij blijft erin!

De stem van De Wolff werd in Nederland bekend in de jaren veertig en vijftig toen hij, met onder anderen Garmt Stuiveling en Annie Romein-Verschoor, lid was van Radiolympus dat vragen van luisteraars beantwoordde. Karel van het Reve, die voor de oorlog colleges liep bij De Wolff toen deze privaatdocent in de economie was aan de Gemeente universiteit van Amsterdam, beschreef hem zo: 'Hij had de gewoonte om bij het spreken meer lucht te gebruiken dan hij had, zodat het einde van zijn volzinnen klonk als een 78-toerenplaat op een grammofoon die nodig moet worden opgewonden. Daarbij schudde hij om onverklaarbare redenen steeds het hoofd, zodat je als toehoorder verschrikt dacht: o god, hij blijft erin!
Toen ik De Wolff in 1957 voor het eerst hoorde was zijn stem nog hetzelfde en ook het hoofdschudden, maar zijn gezag als econoom sterk tanende. Het oppositionele groepje van PvdA-leden dat naar hem luisterde, telde nooit meer dan enkele honderden leden. Het Sociaal Democratisch Centrum werd in 1959 door de PvdA-leiding verboden.
Hij was een van de helden uit mijn politieke jeugdjaren omdat hij de klassenstrijd propageerde en het muffe zootje dat de PvdA bestuurde bleef bestoken en beschimpen. Een eigenwijze man die lak had aan de 'tijdgeest' en, zo zag ik dat toen, het vuur brandende hield. Van die dwarsliggers hield ik toen.

Zijn familie

Hij kwam uit Sneek, waar zijn vader een textielwinkel dreef. De kinderen groeiden op met de joodse wetten en leefregels. Sam kon goed leren, maakte het gymnasium af en mocht in Amsterdam medicijnen gaan studeren. Toen hij die studie afbrak (hij wilde wiskunde gaan doen) en ook nog socialist werd en met de synagoge brak, stopte zijn vader de toelage. De breuk tussen vader en zoon duurde tientallen jaren. Sam de Wolff was een heftig én emotioneel mens.
Toen Geert van Tijn en ik hem namens de socialistische studenten op 1 mei een bosje rode tulpen kwamen brengen, riep hij, hevig ontroerd zijn vrouw: 'Annie, Annie, de jeugd heeft mij niet vergeten,' waarna hij zijn tranen de vrije loop liet.
Bij de partijtop gold hij als een ziekelijke ijdeltuit. IJdel was hij zeker want hij glom als hij werd geprezen en bij zijn jubilea lag het receptieboek klaar. Ik deed daar mijn voordeel mee toen ik zocht naar de achtergronden van Gerard Reves magistrale debuut: *De ondergang van de familie Boslowits*. Ik wist toen ik het op het IISG het archiefje van De Wolff opvroeg al wel dat Boslowits (ware naam Bobrownitzki) en Sam zwagers waren. In De Wolffs archief zaten opvallend weinig persoonlijke gegevens. Maar in het bewaard ge-

bleven receptieboek van De Wolffs zestigste verjaardag in 1938 prijkt de naam van zwager Bobrownitzki. Dat betekende dat De Wolff niet met zijn stalinistische zwager had gebroken. Die was niet alleen welkom geweest op het feest, hij was, mét zijn vrouw, gekomen.
De naam die ontbrak was die van Sams broer Hein, die communist werd en bleef. Nog eind jaren twintig was Hein een van de functionarissen van de door Moskou gedirigeerde Internationale Arbeiders Hulp. In zijn memoires *Voor het land van belofte* uit 1954 ontbreken zowel de zwager als de broer. De Wolff is in zijn terugblik eveneens uiterst terughoudend over zijn eerste huwelijk.
In 1938 ontbrak op Sams feest ook Willem Vliegen, vele jaren voorzitter van de SDAP en in 1894 een van de oprichters van de partij die, in tegenstelling tot Domela Nieuwenhuis, voor de parlementaire weg had gekozen.
Vliegen liet de organisatoren van het feest weten het best te vinden dat Sam de Wolff zestig jaar was geworden. Een stuk voor de feestbundel kon hij niet schrijven. 'Ik zou moeilijk kunnen verzwijgen dat ik het voortdurend oneens met hem ben geweest en waarschijnlijk nog ben. Wil mij dus hiervan verontschuldigen.' Voor de oorlog al werd De Wolff door de leiders van de sociaal-democratie niet serieus genomen.

De Wolff heeft het zijn biograaf niet makkelijk gemaakt. Zweeg hij met opzet over zijn familie? En zo ja, waarom?
Alex Wins, een diamantbewerker die van communist socialist werd, later als goochelaar de kost verdiende en met De Wolff bevriend bleef, attaqueerde hem nadat hij *Voor het land van belofte* had gelezen. Zeker, een prachtige terugblik. 'Het boek is één polemiek. Ik heb daartegen niet het minste bezwaar,' schreef Wins aan De Wolff. Maar hij vond wel dat de schrijver te weinig over zich zelf meedeelde. Waarom vertelde hij bij voorbeeld niet hoe hij van een gesjeesde student een geziene accountant werd? Wins zou trouwens zijn best doen om dag- en weekbladen een recensie te laten schrijven. De verkoop van het boek werd sowieso geen succes. Na enkele jaren waren er minder dan duizend verkocht. De Wolff was niet de enige die merkte dat in de jaren van de Koude Oorlog de belangstelling voor het linkse verleden minimaal was. Dat veranderde pas eind jaren zestig mede door het ludieke optreden van de Provo's die teruggrepen op sommige ideeen van Bakoenin en Kropotkin. Maar toen was De Wolff al overleden en het is de vraag of er voor zijn economische beschouwingen over de lange golfbeweging (een crisis om de vijftig jaar) veel belangstelling zou zijn geweest.

Leermeester

Toen het boek van Ben Sijes over de Februaristaking van 1941 verscheen kreeg De Wolff een exemplaar toegestuurd. Het briefje van Sijes is de moeite waard hier in zijn geheel te citeren. Sijes was een van de belangrijkste medewerkers van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie zoals het toen heette. De directeur van het RvO, Loe de Jong was in zijn jonge jaren een bewonderaar van de Wolff geweest, had zelfs een boekje geschreven, *Hedendaags marxisme* dat hij aan hem opdroeg. De Jong had in 1938 het feest voor De Wolffs zestigste verjaardag georganiseerd. Sijes bleek hem al evenzeer als leermeester te zien:

'Beste Sam,
Als er één mens is, die van mij een exemplaar van de geschiedenis der Februari-staking moet ontvangen, dan ben jij het wel. Niet alleen omdat ik veel van je heb geleerd, maar omdat jij altijd één der mannen bent gebleven, die geen critiek en vijandschap schuwde, wanneer het er om ging, voor de arbeiders op de bres te staan.
In Februari 1941 heeft het Amsterdamse proletariaat gestreden in een geest, zoals jij vol hartstocht voor andere zoudt willen handelen. Jij hebt ook aan hun vorming meegedragen. In die zin wil ik je dit boek overhandigen. En laat ons beiden bedenken, dat ditzelfde proletariaat toch eens die idealen zal verwezenlijken, waar wij strijden, maar ook waarvan wij dromen.
Je kameraad,
Ben Sijes'

Geen wonder dat De Wolff heel dankbaar was met het presentexemplaar dat hij een prachtig gesteld en gecomponeerd boek noemde.

'Het klinkt overdreven, maar je briefje behoort tot die elementen, welke in het leven van een bejaard man licht en vreugde brengen.
Met hartelijke handdruk,
Je oude leermeester en vriend,
Sam de Wolff'

Dat De Wolff ook onder moeilijke omstandigheden altijd was blijven lernen (=leren) hoorde ik op de dag van zijn crematie toen ik voor zijn sterfhuis, waar zich een flinke stoet had opgesteld, werd aangesproken door een andere overlevende, naar zijn accent te oordelen van Duitse origine.
Wie was daar olewesjolem (=overleden) luidde de vraag.
'Kameraad De Wolff,' zei ik. 'Sam de Wolff, de marxist. Misschien hebt u hem gekend?'
'Ik zal hem niet gekend hebben. Hij was met ons in Westerbork. Weet u, meneer, weet u: De Wolff lernde altijd. Hij heeft ons zelfs in Westerbork over de economie en de geschiedenis nog belangwekkende feiten bijgebracht. Ach, dus De Wolff is er nu ook niet meer. Meneer, ik geloof hij was een gesjiewes (=schat) van een man.'
Dat laatste moest ik in het midden laten, want Sam kon ook lastig, héél lastig, zelfs onredelijk zijn.
Ik heb zelfs eens gehoord dat De Wolff nog in Bergen Belsen colleges geschiedenis en economie gaf. Daar zat hij, in het bezit van een zogenoemd Palestina-certificaat, te wachten op uitwisseling tegen door de Britten in Palestina gevangen genomen Duitsers. Hij is met enkele honderden andere Nederlandse joden inderdaad in Palestina terechtgekomen. Hij heeft er nog college gegeven aan een universiteit. Toen eindelijk het eind van de oorlog kwam, hoorde De Wolff dat zijn enige kind, zijn zoon Leo, in die laatste oorlogsdagen door uitputting was gestorven. Hij schrijft er aangrijpend over in zijn autobiografie.
Hij kwam naar Nederland terug en schreef artikelen voor *De Vlam,* een links-socialistisch weekblad waarin dr. Piet Meertens boeken besprak en de voormalige radencommnunist Frits Kief scherpe stukken schreef tegen de PvdA-leiding en in zijn beschouwingen meestal wel een paar spottende dichtregels van Heinrich Heine verwerkte.
Sam de Wolff had een breed arsenaal aan onderwerpen maar in zijn economische artikelen rolde de donder onophoudelijk. *De Vlam* kon geen stand houden. Het was voortgekomen uit het illegale blad *De Vonk*, maar moest wegens sterk teruglopend abonneeaantal in 1952 de vlag strijken.

Een heel enkele keer wordt zijn naam nog wel eens genoemd in een wetenschappelijk artikel. Dan wordt hij genoemd als de eerste Nederlander die, in 1912 al, schreef over de lange golfbeweging in de economie. Maar als de ontdekker van die lange golfbeweging wordt meestal de naam van de Russische econoom Kondratieff genoemd hoewel die er pas later over schreef dan De Wolff.
Hoe je ook over De Wolff dacht, saai was hij nooit. Hij werd dan ook niet voor niets De Wolff met de zeven geintjes genoemd.

EEN NEDERLANDSE LENTE

André de Raaij

Ongedoofd vuur

Waarin de terugblik van de Dubbele Boterham met kaas het heden ontmoet.
Op 9 februari 2015 werd het Bungehuis, verzamelgebouw van de Universiteit van Amsterdam voor wat in het hedendaagse Kultuurkamerspraakgebruik *geesteswetenschappen* worden genoemd, bezet. Studenten en stafleden die lieten blijken de schijnlogica van het rendementsdenken (een term die de internationale pers zou halen) aan de universiteit zat te zijn. Volgens deze logica zouden wegens gebrek aan baten vakken als wijsbegeerte (ooit een zelfstandige centrale interfaculteit) en klein genoemde talen als Russisch en Arabisch maar moeten verdwijnen. Genoeg was genoeg, bleek voor een heel stel jaargangen studenten, van wie men zich, kijkend naar hoe Nederland zich graag presenteert dezer dagen, kan afvragen: waar komen ze vandaan, hoe kan dit plotseling? Natuurlijk wisten de ultrarechtse smaakmakers in de opinie-industrie wel raad met deze profeten van de nutteloosheid: waarom zou de bakker op de hoek of de glazenwasser moeten betalen voor twee (2) studenten Tsjechisch (dit was de ooit voor links poserende Stephan Sanders in Vrij Nederland). Merk de huichelachtige betrokkenheid bij de bakker (die de tent heeft moeten sluiten wegens de marktconforme huur voor zijn ruimte) en de glazenwasser, er aan voorbijgaand dat de studiebeurs is afgeschaft en dat er volgens volmaakt Orwelliaans taalgebruik een 'sociaal leenstelsel' voor in de plaats komt waarmee men van jongs af aan schuld heeft bij de staat. En het dédain tegen Tsjechisch dat een echo van München 1938 is: waarom zou je je met deze exotische onbekenden bezighouden?
De bezetters lieten zich niet van de wijs brengen en een zenuwachtig College van Bestuur liet hen op 24 februari, dus na ruim twee weken, er uit slaan. Het pand moest ontruimd worden voor een luxe hotel – de bezetting maakte duidelijk dat het speculeren met vastgoed *core business* is voor deze universiteit en dat onderwijs en onderzoek lastige bijkomstigheden zijn die liefst worden wegbezuinigd. Het geweld waarmee de macht van de Markten en de bijbehorende Terugtredende Staat verdedigd werd tegen vriendelijke goedwillende jongeren moet menigeen van illusies omtrent het democratisch gehalte van deze orde ontdaan hebben, voorzover men die nog koesterde. Op 25 februari kwamen de beelden van het grote ranselen op het net te staan, het was mijn verjaardag en wel een zeer bijzonder kroonjaar. Wij besloten het te vieren met een bezoek aan de film *Rebelse stad*, een terugblik op Provo, dat zijn vijftigste verjaardag viert dit jaar.

Maagdenhuis

Thuisgekomen vernam ik via twitter dat de demonstratie tegen de hardhandige ontruiming van het Bungehuis was geëindigd in – de bezetting van het Maagdenhuis, het 'representatieve' administratief centrum van de universiteit van Amsterdam. Een bijna surrealistisch bericht na deze film, die juist ophoudt voor de Maagdenhuisbezetting van 1969.
Deze bezetting was echter totaal anders. Het gebouw werd niet geïsoleerd door een cordon, geen nood aan een luchtbrug, men kon vrij in- en uitlopen. Als bezetter van decennia geleden werd ik letterlijk met open armen ontvangen ('een voorbeeld voor ons' – nee hoor, het is omgekeerd, of nee, ook dat niet, er is een dieper verband). De centrale hal werd een trefcentrum voor lezingen, films, muziekoptredens, algemene vergaderingen georganiseerd naar de wijze van de Occupy-vergaderingen van 2011 en later. De film *Rebelse stad* is er twee keer vertoond, met presentatie door Roel van Duijn. Marianne Thieme hield haar videovoordracht, dat er geen 'Planet B' is en dat het absurd is onbeperkt groei na te streven op een beperkte planeet, ten doop. David Graeber kwam over om een informeel verhaal te houden over de paradoxen verbonden aan dit activisme: eigenlijk is het conservatief, omdat het de universiteit als vrijplaats voor studie van het mogelijk onrendabele verdedigt – het kapitalisme is nu eenmaal per definitie progressief want alles moet terwille van de winst en de schuldschepping voortdurend op de schop. Hij gaf de bezetters een eerste exemplaar van zijn nieuwe boek *The utopia of rules*, over de voortdurend uitdijende bureaucratie die het gevolg is van de bureaucratie die volgens de openbare belijdenis van de Macht bestreden moet worden. Nieuwe namen voor mij waren Jacques Rancière, Wolfgang Streeck en Jeroen Buve, ik zeg het onbeschroomd als alumnus op jaren. En dan was er Armand, ik denk niet dat ik naar een concert van hem gegaan zou zijn in een van de zogenaamde poptempels uit de dagen van de 'vorige' bezetting – die 'moeten hun eigen broek ophouden' zoals het in het viezige taaltje van de rendementsdenkers heet, zijn dus duur en onherbergzaam. Maar Armand was eerder ook al bij Occupy en in het ontruimde gekraakte Dierenasiel, de Valreep. Het is hem niet te min om gratis op te treden, hij moet er wel wat bij te roken hebben.

Competente rebellen

Onbetaalbaar, om in hun eigen termen te spreken, was het te zien hoe de machtigen aan de universiteit – gelijk Ceausescu op zijn balkon in Boekarest december 1989 – hun onderdanen zagen wegglippen. Hooghartig-welwillend 'wat willen jullie nu eigenlijk?' vragen, na het meppen bij het Bungehuis. Het koor van omstanders zingt 'Competente rebellen!' – naar een reclamekreet die 'kritische jongeren' naar de UvA moet lokken – en de machtigen zien de op niets anders dan een partijkaart gebaseerde macht, met de bijbehorende vette betaling, weg kruimelen. Het streven naar een oude nieuwe universiteit (zie Graeber hierboven) zou door democratisering ondersteund moeten worden. In de praktijk zal hier niets van komen in de huidige bestuursstructuur en -cultuur.

Het gezonde volksondervinden werd verder gemobiliseerd naar de mode van dit soort neo-regenten: er waren 'beroepsactivisten en krakers', ja zelfs Marokkanen gesignaleerd in het Maagdenhuis. Een buitengewoon smerige rol speelde ooit-anarchist thans professor Ergens In, Jean Tillie, die de bezetters gelijkstelde aan zoniet gevaarlijker noemde dan 'moslimterroristen'. (Pikant: ook ooit anarchiste en oud-*AS*-redactrice Marli Huijer, moeder van de kinderen die Tillie op het rechtse pad hebben gebracht, had een lezing gegeven in het Maagdenhuis.) De macht moest zegevieren en dus zou het twee dagen voordat het opgegeven zou worden op zaterdag 11 april leeggemept worden. Omdat de aanwezigen nog voor de komst van de smeris naar buiten waren gegaan werd alsnog een college in de open lucht ineengeramd waarbij het ook nog eens begon te regenen. Arrestanten werden deels afgevoerd naar een detentiecentrum voor zogenaamde illegalen, omdat zij weigerden zich te identificeren. Dit om de verzustering met de actievoerende geklinkerden van *Wij zijn hier* verder te versterken. De Macht wist niets beters te bedenken dan met een rekening te komen voor het gebruik van andere lokalen binnen de universiteit, het zou maar liefst op vijf ton neerkomen, zoiets als wat men blijkt te declareren voor internationale 'business'-reizen. Er waren vingerafdrukken genomen, de schuldigen zouden gevonden worden. Ik heb, tot genoegen van aanwezigen, het Chomskynummer van *de AS* geleverd aan de bezettingsbibliotheek, dus mijn prenten hebben ze.
(Wordt zeer zeker vervolgd.)

ANARCHIE, RECHTSORDE EN RECHTSVEELHEID

Thom Holterman

Uit het land van Proudhon

Anarchie en rechtsorde. Wat moeten we ons daarbij voorstellen? Laten we als uitgangspunt nemen dat de rechtsorde van de (bestaande) maatschappij niet de rechtsorde is die wij wensen. Ja, we leven er in en we zullen het er voorlopig mee moeten doen. We zullen er onze kritiek op blijven uitoefenen. Ondertussen denken we na over *onze* rechtsorde. Rechtsorde? Dat hangt er vanaf.

Anarchisten die denken zonder recht te kunnen, staat dat vrij – maar ze zullen, hoe dan ook, *orde* scheppen: hun orde. Proudhon maakte dat al duidelijk toen hij tegen het eind van zijn boek Wat is eigendom? uit 1840 zegt: 'Hoewel vriend van orde, ben ik anarchist!'. Er laat zich dus een libertaire orde bedenken met recht, anarchistisch recht, dat die orde ondersteunt.

De Amerikaanse jurist Garry Chartier, docent aan een universiteit in Californië (VS), is vanuit die mogelijkheid aan de slag gegaan. Ideologisch zit Chartier in de hoek van de links-libertariers, die de staat consequent weg wegdenken en het recht uitsluitend vestigen op het contractenrecht (zonder het bestaan van het gewoonterecht te ontkennen). Zij zitten politiek gezien in het linkse gedeelte van het politieke spectrum omdat zij een antikapitalistisch standpunt innemen, dat gebaseerd is op een socialistische traditie. In zijn boek *Anarchy and Legal Order* (Cambridge University Press, 2013) werkt Chartier vanuit een rechtsoptiek minutieus de structuur van een staatsloze maatschappij uit.

Rechtsveelheid

Publicaties op het gebied van het recht worden door anarchisten veelal overgeslagen. Dat is niet vreemd, want recht wordt vooral gebruikt om de bestaande macht te ondersteunen en om aanvallen op de fundamenten van die macht te kunnen afweren. Ten behoeve daarvan wordt veel aan theorievorming gedaan en een argumentatieleer opgezet. Maar dat al neemt niet weg dat er ook kritische juristen bestaan die juist een aantal uitgangspunten bestrijden. De ene jurist is de andere nog niet.

Zo kwam ik het boek tegen van de Frans-Duitse jurist Rainer Maria Kiesow, docent aan een prestigieuze Parijse onderwijsinstelling, getiteld *L'unité du droit* (Rechtseenheid; Parijs, 2014). In tegenstelling tot wat de titel doet denken, gaat het heftig in tegen het idee van de rechtseenheid. Er is juist sprake van rechts*veelheid* (waarin ik mij geheel kan vinden). Gelet op zijn inzet om een idee af te breken is het niet zo vreemd dat men bij Kiesow op enig moment ook de Proudhoniaanse *positieve* anarchie voorbij ziet komen. Die positieve anarchie zint hem wel, zo geeft hij weer.

Een andere jurist, de Pools-Belgische rechtsfilosoof Chaïm Perelman (1912-1984), heeft zich direct na de Tweede Wereldoorlog erop toegelegd het gevestigde rechtspositivisme onderuit te halen. Het rechtspositivisme staat erom bekend geen moraal te erkennen (binnen het recht), zodat, als er een wetgever is (dat kan de dictator persoonlijk zijn in een dictatuur), er recht zij. Langs die route is ook nazirecht recht, ongeacht welke gruweldaden daar mee gelegaliseerd kunnen zijn (want recht = recht; en daarom ook bevel = bevel). Wel, Perelman bestreed de positivistische rechtsopvatting (er waren meer juristen die dat deden). Hij heeft daarbij een argumentatiestelsel ontwikkeld. Een rechtsfilosoof van het naar Perelman genoemde Belgische onderzoekscentrum, heeft over hem en zijn werk een boek van beperkte omvang geschreven (in het Frans), getiteld *Perelman, Juridische argumentatie* (Parijs, 2013). Genoeg rechtgedaan, nu.

Oxymoron

Er wordt wat geargumenteerd in deze wereld en juristen zijn niet de enigen. Ook filosofen weten erover mee te praten. Soms valt hen daarbij iets op dat ook voor anderen interessant is, zoals het gebruik van de oxymoron. Dit woord staat voor een stijlfiguur die vooral in de literatuur wordt gebruikt. In de bedoelde stijlfiguur wordt een verbinding gelegd tussen twee tegengestelde begrippen, zoals 'schoon vuil' of 'echt vals'. De surrealist André Breton sprak eens over 'oplosbare vis'.

De oxymoron kent niet alleen een literair maar ook een politiek gebruik. De politiek produceert aan de lopende band oxymorons met het doel mensen in een soort permanente double bind (dubbele binding) situatie te manoeuvreren. Dat zal ze desoriënteren. Ze raken daardoor onbekwaam om zelfstandig te denken waardoor ze radicale maatregelen, die hen worden opgelegd, accepteren. Het is langs die weg dat mensen door de politiek rijp gemaakt worden om ze te sturen en over ze te heersen.

De Franse filosoof Bertrand Méheust heeft in het boek getiteld *La politique de l'oxymore* (De politiek van de oxymoron) met als ondertitel *Hoe zij die ons regeren de werkelijkheid van de wereld voor ons maskeren*, over die problematiek geschreven.

Méheust heeft een aantal hedendaagse oxymorons uit de politiek bij elkaar gezet, zoals daar zijn: duurzame ontwikkeling, negatieve groei, vertraging van de mindering, beschavingsmarkt. Er zijn er meer maar mij lijkt het voldoende om duidelijk te maken dat we van doen hebben met wat bij George Orwell (in zijn boek *1984*) *newspeak* heet.

Méheust wijst erop dat elke ideologische periode in de geschiedenis , zoals het bolsjewistische en het nazistische tijdperk zijn 'eigen' oxymorons heeft opgeleverd. Zijn idee is dat ze vooral in gebruik zijn in maatschappijen die onder druk staan. Zo geeft hij voorbeelden van het met de Duitsers collaborerende Franse Vichy-regime. Het betreffen dan meer 'uitgesmeerde' oxymorons, vanwege het feit dat ze meer dan twee woorden omvatten.
Die verschijnen dan als volgt.

Het Vychy-regime vormt een regering die zich op het 'vaderland' beroept, terwijl het is geïnstalleerd en getolereerd door de Duitse bezetter. Het gaat om een onderdrukkingspolitiek, die gepresenteerd wordt als een herlevende nationale onderneming. Het looft het landelijke leven, terwijl het afhankelijk is van een regime dat rust op de (Duitse) zware industrie. En tenslotte verheerlijkt het de oude christelijke waarden in dienst van een fundamenteel antichristelijk en neo-ketters regime... Hoewel een en ander dus niet letterlijk in oxymorons verpakt zit, gaat het wel om telkens twee met elkaar tegenstrijdige beelden of activiteiten.

Deze aandacht voor de newspeak en oxymoron is te waarderen. De tekst neemt echter een voor mij bedenkelijke wending. Dat is als er aandacht wordt gevraagd door Méheust voor het mesmerisme (dierlijk magnetisme) en we als lezer terecht komen bij de parapsychologie. Dan begrijp ik er ineens niets meer van.

Ontginners

Wat ik van het begin tot het eind wel heb kunnen bevatten is het boek van de Franse journalist en essayist Éric Dupin. Die had enkele jaren geleden genoeg van de Parijse 'scene' en ging in Frankrijk op pad. Het leidde hem langs allerlei alternatieve activiteiten, opgezet door mensen die niets meer op hadden met de bestaande maatschappij. Het leverde een boek op getiteld *Reizen door Frankrijk* (2011). De ontmoetingen waren toen veelal vluchtig. Dat deed bij hem de gedachte groeien eenzelfde soort tocht door Frankrijk te maken, maar dan meer gedegen van aanpak. Het leverde een boek op over de ontginners (*Les défricheurs*; Parijs, 2014) met als ondertitel *Reis door het Frankrijk dat echt ver-*

nieuwt. De ontginners zijn namelijk bezig – bewust of onbewust – een parallelle samenleving te bouwen.
In het eerste deel laat Dupin mensen aan het woord die anders zijn gaan leven en werken. Hij groepeert ze onder de term 'nieuwe dissidenten'. Onder hen zijn mensen die als het ware 'groene' eilandjes vormen in bepaalde gebieden (van Frankrijk). Deze 'eilandjes' beschrijft hij. Een aantal deelt hij in als 'eco-activisten' en 'anders-ondernemers'. Zo brengt hij een grote diversiteit van mensen en activiteiten in beeld. Hij heeft deze mensen bezocht en gesproken. De beschrijving van zijn bevindingen vult hij aan, waar mogelijk, met de relevante Internetsites, zodat de lezer zich nader kan oriënteren.
Op deze manier is het Dupin mogelijk in deel twee van zijn boek een 'waaier van vernieuwingen' te tonen. Maar wat is nieuw? Hij maakt zichtbaar dat veel mensen teruggrijpen naar aloude organisatievormen als gedeelde samenlevingsvormen, zelfbestuur en coöperatie. Dit alles loopt van klein naar groot, zoals ook blijkt uit zijn aandacht voor Acome (Association coopérative d'ouvriers en mathérial électrique; 1932), de grootste Franse coöperatieve firma, gespecialiseerd in elektrische kabels, draadwerk en synthetische buizen.
Het derde en laatste deel van het boek gaat ondermeer in op de vraag naar de levensvatbaarheid van de door velen gekozen alternatieve weg. Het draagt als titel 'De concrete utopie'. Dupin bespreekt met de mensen die hij ontmoette een aantal beweegredenen om in verzet te komen; om zelf alvast anders te leven, wonen, werken. Daarbij gaat hij het debat over de twijfels, de mislukkingen en de gevaren niet uit de weg . Een van de gevaren is te worden 'overgenomen'; het mee moeten doen met het bestaande systeem (om te overleven).
Zo heeft bijvoorbeeld 'bio' inmiddels een zodanige omvang gekregen, dat zelfs een supermarktketen als de Lidl een 'biolijn' in zijn schappen heeft opgenomen. En een bedrijf als Acome moet, wil het in de wrede economische werkelijkheid in leven blijven, bepalen hoeveel water het bereid is bij de wijn te doen? Dit soort kwesties bespreekt Dupin ook.

Ondanks het bovenstaande heeft hij geen sociologisch boek geschreven (dat was ook niet zijn bedoeling). Hij heeft een *Fundgrube* afgeleverd: een rijke vindplaats van alle mogelijke mensen, alternatieven, agro-ecologische activiteiten en werkzaamheden, waarvan vele een prefiguratieve functie hebben: het vooruitlopen op een postkapitalistische samenleving. Of dat haalbaar is? Wie zal het zeggen, maar een ding is zeker: men hoeft niet te slagen om te volharden!

ANDORRA

Voor het eerst in de waardevolle boekenserie Kritische Klassieken brengt uitgeverij Schokland een herdruk van een toneelstuk: *Andorra* (oorspronkelijk verschenen in 1961). Dit is een klassieke toneeltekst van Max Frisch over een helaas nog steeds actueel onderwerp: antisemitisme. De hoofdpersoon Andri is de pleegzoon van de leraar Can, die hem ooit uit het land van de Zwarten naar het land van de Witten smokkelde om hem te behoeden voor vervolging omdat hij jood zou zijn. Maar dat blijkt helemaal niet het geval. Andri is een door Can verwekt onecht kind. Frisch schreef met dit toneelstuk een verhaal over het universele karakter van discriminatie, waarbij hij niet voorbij gaat aan de maatschappelijke schuldvraag. Volgens kenners is *Andorra* een scharnierpunt in het werk van de Zwitser Frisch. Pas na 1945 kwam hij met kritiek op de rol van Zwitserland in de wereldpolitiek. (HR)
Max Frisch, Andorra. Toneelstuk in twaalf delen. Met een nawoord van Ewout van der Knaap. Serie Kritische Klassieken; Uitgeverij Schokland, De Bilt 2014. 117 pag. Geb. 16,50 euro.

TOLSTOJ OVER KUNST

Blijkbaar is schrijver Arnon Grünberg betrokken bij de eerste integrale Nederlandse vertaling van Tolstojs *Wat is kunst?* Ik vraag mij af wat het nut hiervan is, als het niet is ter bevordering van de gedachten van de grondlegger van het moderne christen-anarchisme op dit punt.
Waar Tolstoj over klaagt is nog niets vergeleken bij de dagen waarin een onopgemaakt bed, een doorgezaagd lijk op sterk water of een met pindakaas besmeerde vloer voor kunst doorgaan – dit dan weer vele tientallen jaren na DADA. Nog niets? Fiolen van toorn uitgieten over impressionisten, pointillisten, symbolisten, over de Negende van Beethoven, omdat zij niet voldoen aan de eisen van een bekeerling met een militair, alcoholisch, rokend, prostituant en vleesetend verleden – ik vind het een oefening in overbodigheid een dergelijk werk te vertalen als bijdrage in een lopend debat over kunst anno nu. Het uitgangspunt is niet per se laakbaar, maar de onwil of het onvermogen om iets te zien in de kunst die hem niet bevalt, louter en alleen omdat die in de eerste plaats beroepshalve wordt uitgeoefend is onbegrijpelijk. Hij noemt overigens Van Gogh niet en voor bijvoorbeeld Mondriaan is dit alles nog te vroeg. Erger: veel van wat Tolstoj afkeurt past in het dezer dagen bij dominant ultrarechts weer opkomende vertoog over ontaarde kunst. Tolstoj als 'icoon' van het (christen-)anarchisme die ingezet kan worden bij de huidige campagnes van ultrarechts, uitgegeven bij Athenaeum. Het verbaast mij, zacht uitgedrukt. Detail: ik ben het Russisch niet machtig dus ik vertrouw er maar op dat woorden als 'makkes' in de vertaling adequaat weergeven wat Tolstoj schrijft. Maar ook op dit punt weer verbazing. (AdR)
Lev Tolstoi, Wat is kunst? Vertaald door Hans Boland. Met een voorwoord van Arnon Grunberg. Amsterdam; Athenaeum/Polak & Van Gennep, 2013; 160 pag.; 19,95 euro.

DE VROLIJKE VEGANIST

Wil je deel blijven van het probleem of word je deel van de oplossing? Dat is de fundamentele vraag die Floris van den Berg de lezer voorhoudt in zijn boek *De vrolijke veganist. Ethiek in een veranderende wereld*. Van den Berg wil deel zijn van de oplossing. Wie dat ook wil en zichzelf daarin serieus neemt zal dat voornemen net als hij in de praktijk moeten waarmaken, en een belangrijk onderdeel van die praktijk is een veganistische leefwijze. 'De ongemakkelijke waarheid is dat je als je geen veganist bent je onderdeel bent van veel morele problemen,' aldus de schrijver.

Van den Berg doceert wetenschaps- en milieufilosofie aan de Universiteit van Utrecht, is actief in vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte en publiceerde eerder onder meer *Hoe komen we van religie af* en *Filosofie voor een betere wereld* (van dit laatste boek verscheen een bespreking in *de AS* 169/170).

De vrolijke veganist is niet het zoveelste boek dat de gruwelijkheden in de vee-industrie en de zeevisserij blootlegt. Die verhalen blijven nuttig en nodig helaas, maar Van den Berg gaat verder en graaft nog wat dieper.

In een inleidend hoofdstuk behandelt hij een aantal filosofen (Peter Singer, John Rawls, Erno Eskens, Stijn Bruers), wetenschappers (zoals Louise Fresco) en voedingsdeskundigen (zoals bestsellerschrijver Michael Pollan). Aan de hand van zijn commentaar op deze denkers en doeners beschrijft hij zijn ethische standpunten rond de mens-dier-relatie. Daarbij vergeet hij niet Jeremy Bentham te noemen, die eeuwen geleden de kern al te pakken had, en bij de afweging welke wezens wel en welke niet tot de morele cirkel dienen te horen de cruciale vraag stelde: 'kunnen zij lijden?'

Van den Berg is bepaald geen zwever, hij baseert zich op rationeel denken en wetenschap. Voor alle dieren, maar zeker voor zoogdieren geldt dat zij kunnen lijden op vergelijkbare wijze als de mens (ook een zoogdier tenslotte). Ze hebben, in tegenstelling tot planten immers een centraal zenuwstelsel.

Louise Fresco kreeg heel wat meer publiciteit met haar boek *Hamburgers in het paradijs*, dan Floris van den Berg kreeg met *De vrolijke veganist*, een boek waarin veel van haar redeneringen om het verschijnsel vleeseten goed te praten onderuit gehaald worden.

Van den Berg bekent zich tot het groen liberalisme, dat als uitgangspunt het niet-schaden-principe van John Stuart Mill heeft. 'Alles is geoorloofd, zolang je anderen geen schade toebrengt', met dien verstande dat 'anderen' alle wezens zijn die pijn kunnen ervaren, waar dan ook op de planeet, en dat ook toekomstige generaties hier bijhoren.

Het grootste deel van het boek bestaat uit korte stukjes waarin de schrijver ingaat tegen alle mogelijke bezwaren die mensen opperen tegen veganisme. 'Vlees is lekker' is daarvan het simpelste en misschien ook wel het eerlijkste. Floris van de Berg gaat overal geduldig op in, zegt erbij om welke drogreden het hier gaat en komt met argumenten waar geen speld tussen te krijgen is.

'Het kan me niets schelen dat dieren veel lijden voor mijn voedsel,' is het enige dat iemand, die na het lezen van dit boek door wil gaan met vlees- en zuivelconsumptie, nog kan zeggen. Diegene heeft dieren dan buiten de morele cirkel gesloten, zoals anderen vrouwen, homo's of ongelovigen er buiten houden.

Dat is geen geringe zaak. Vrolijk in de zin van luchtig zou ik het boek dan ook niet willen noemen, maar toch is die titel goed gekozen. Van de keuze om niet mee te werken aan dieren- of ander leed kun je ongekend blij worden.

Alleen ergens niet aan meedoen is natuurlijk niet genoeg, en daarom schreef Van den Berg dit boek, waarvan te hopen is dat het vooral gelezen gaat worden door niet-veganisten.

Door zonder na te denken de dagelijkse boodschappen te doen, houdt de meerderheid van de mensen een systeem mee in stand waarin jaar in jaar uit miljoenen dieren worden gemarteld en gedood. Na het lezen van dit heldere boek, waarin achterin nog een 'abecedarium van de dierethiek' is opgenomen, zou dat wel eens moeilijker kunnen zijn – althans dat hoopt de schrijver, en daarin staat hij niet alleen. (RW)

Floris van den Berg, De vrolijke veganist. Ethiek in een veranderende wereld; Houtekiet, Antwerpen/Utrecht 2013; 328 pag.; 19,95 euro.

ANARCHISME EN DEKOLONISERING

De meeste Europese en Noord-Amerikaanse anarchisten zijn er van overtuigd dat het anarchisme een verworvenheid van bleekhuidigen is. Mocht er elders, in de wereld van de donkergetinten, iets als anarchisme opduiken dan zijn de belangrijkste vragen: 'Hoe staan ze tegenover de Spaanse Burgeroorlog? Hebben ze Bakoenin wel gelezen?' En wat ook nogal 'der donkeren' is: ze zijn niet eens atheïstisch! Ik heb het mogen meemaken op een forum over dit onderwerp. Over het Chinese anarchisme worden in het algemeen steeds dezelfde teksten rondgepompt, het boek over het Afrikaanse anarchisme van Sam Mbah en I.E. Igariwey bleek niet aan een Europees publiek besteed. In het algemeen is iets wat op anarchisme lijkt 'daar' een studieonderwerp voor antropologen, David Graeber incluis. Een recente studie naar het verband tussen kolonialisme en anarchisme in de vorm van Benedict Anderson's *Under three flags* blijft wat eenzaam en verloren.

Hebben anarchisten in de koloniale metropolen zich ingezet tegen het kolonialisme? Helaas is het dossier ook op dit punt nogal mager. Hans Paasche met zijn *Lukanga Mukara* is nogal een eenling. Al is zijn boodschap dan wel uitgemolken en gepikt in de gedaanten van Tuiavii en Chief Seattle – maar ook die belichamen de koloniale gedachten die ook Europese anarchisten zelden vreemd zijn geweest: 'mij zijn maar een wilde' – dus dat er eigenlijk wel te beschaven viel stond niet of nauwelijks ter discussie. Toch zijn er echt 'elders op de wereld' ook anarchisten, of ze zich zo noemen of niet. Maia Ramnath in *Decolonizing anarchism* inventariseert een aantal Indiase anarchisten die tevens – hoe paradoxaal het ook mag klinken – zich ingezet hebben voor de onafhankelijke staat India. Een leerzame inventarisatie, verhelderend en soms amusant. Bijvoorbeeld, zij het ook weer niet verrassend, hoe een Indiase vluchteling-activist twee witte individualistische totaalweigeraars van het kapitalisme mag mainteneren van een schamel baantje, in Californië. Werken is de staat steunen en daar waren deze witte anarchisten te goed voor, dat begrijpt u. Ook de anti-etatistische grote namen Gandhi en Tagore komen aan de orde maar in bescheiden mate, wat ruimte biedt voor (mij althans) onbekende namen. Evenals het boek van Mbah en Igariwey is het boek van Ramnath al online te lezen op het onvolprezen libcom.org. Maar ik zou er niet naar hebben kunnen verwijzen als ik niet de papieren versie gelezen had. (AdR)

Maia Ramnath, Decolonizing anarchism – an antiauthoritarian history of India's liberation struggle; AK Press, Stirling/Oakland 2011; 304 pag.; 16 dollar.

EEN BANIER
WAAR GEEN SMET OP RUST

Trotskisten? Bestaan die nog? De vraag wordt mij nog wel eens gesteld omdat een enkeling zich herinnert dat ik over mijn eigen activiteiten in die schimmige wereld heb geschreven.

Geheimzinnig was het voor de buitenstaander zeker in de jaren 1960-1971 toen ik actief was in de Vierde Internationale omdat wij waren 'íngetreden' in de Partij van de Arbeid. Ondergedoken zou je ook kunnen zeggen. De openlijk trotskistische Revolutionair Communistische Partij was op een sof uitgelopen en omstreeks 1952 werd door de internationale leiding het besluit genomen dat we in Nederland en België onze activiteiten moesten verleggen naar de sociaal-democratie en het geestverwante NVV. Dáár zat de 'massa van de arbeiders' en dáár moesten wij een 'linkervleugel opbouwen' die dan uiteindelijk zou leiden tot een invloedrijke revolutionaire partij.

Dat wij trotskisten waren konden we niet aan de grote klok hangen want dat zou de meeste PvdA'ers vooral doen schrikken en de leiding van de partij gelegenheid geven ons te royeren.

Het curieuze is dat de PvdA leiding door de Binnenlandse Veiligheidsdienst al lang geïnformeerd was over de nieuwe tactiek van de trotskisten. Zoals de BVD de stalinistische CPN had weten te infiltreren, zo wist ze ook vrij nauwkeurig wat de trotskisten uitvoerden. De CPN kreeg door haar nauwe binding met Moskou de meeste aandacht van de BVD. Zoals een ambtenaar van die dienst tegen mij (uiteraard na zijn pensionering) zei: 'Op kennis van het trotskisme kon je bij ons

geen carrière opbouwen.'
Maar om op de in het begin gestelde vraag terug te komen. Ik kon, zonder van de details op de hoogte te zijn, naar waarheid antwoorden dat er nog altijd trotskisten zijn. In Nederland verdeeld over drie of vier groepjes. In de VS en Groot-Brittannië zijn er veel meer clubjes die er aanspraak op maken de ware door Trotski in 1938 gestichte Vierde Internationale te zijn.
Wie een volledig overzicht wil lezen van het reilen en zeilen van de Nederlandse trotskisten wordt uitstekend bediend door *Een banier waar geen smet op rust* door Ron Blom en Bart van der Steen (uitgeverij Aspekt). In hun soms wat brokkelige aanpak beschrijven ze uitgebreid de periode waarop ik geen zicht meer heb. In mijn actieve periode leerde ik Sal Santen, Maurice Ferares, Max Plekker, Fritjof Tichelman, Wout Tieleman en Herman Drenth kennen. Allemaal integere, hardwerkende militanten die zich voor de revolutionaire zaak inzetten. Ze worden in het boek allemaal genoemd en geprezen. Maar waar het om ging, de vorming van een revolutionaire arbeiderspartij, dáár kwam niets van terecht. En voor hun na- en opvolgers gaat hetzelfde op. 'Blijvende marginaliteit'– het is de constatering die ik in het boek enkele malen tegenkom. Hebben ze dan helemaal niets bereikt? Theo van Tijn werd een respectabel historicus, Tichelman adjunct-directeur van het IISG, Santen, Ferares (én Cornelissen; de auteurs putten uitvoerig uit mijn memoires) maakten naam als schrijver en Herman Drenth werd een gerespecteerd Kamerlid voor de PvdA. Hier had Nol Maassen die jaren voor de PvdA in de Eerste Kamer zat en steevast tegen de defensiebegroting stemde, beslist ook genoemd moeten worden.
Dat waren persoonlijke successen maar het bracht geen arbeider een stap dichter bij de door Trotski gepropageerde permanente revolutie.
Een eerdere beschrijver van het Nederlandse trotskisme gaf zijn boek de titel 'Generaals zonder troepen'. Daarin lijkt niets veranderd.
Een van mijn bezwaren tegen de trotskistische beweging in Nederland was het volledig ontbreken van enige aandacht voor literatuur, muziek, architectuur of toneel. Alleen de klassenstrijd en de antikoloniale oorlogen en de oost-west-verhouding leken tellen. Zelfs de CPN gaf op die terreinen een beter voorbeeld al was haar cultuurpolitiek vaak eng stalinistisch en Russofiel. Of het met de huidige Nederlandse trotskisten nu anders is gesteld, vertellen Blom en Van der Steen ons helaas niet.
Een gedempt optimisme klinkt bij hen aan het einde van hun boek door. Het trotskisme zou bruggen kunnen slaan naar andere bewegingen. 'Getalsmatig mogen de Nederlandse trotskisten dan niet of nauwelijks vooruitgang hebben geboekt, ze bevinden zich wel degelijk in het centrum van de revolutionaire politiek.' (p. 414)
Ik proef wishful thinking.
Het boek zou een stuk handzamer zijn geweest als het was afgesloten met een namenregister en een literatuuropgave. (IC)
Ron Blom & Bart van der Steen, Een banier waar geen smet op rust; Aspekt, Amersfoort 2015; 346 pag.; 24,95 euro.

VETKUIFJES EN PROVO'S WAARHEEN?
Opstootjes, relletjes, vechtpartijen in Amsterdam eind jaren vijftig, tussen Dijkers en Pleiners, tussen nozems en politie, soms dagelijks. De politie had er haar handen vol aan en trad hard op. In de wederopbouw, in de spruitjeslucht van de jaren vijftig, zochten jongeren een weg om zichzelf te zijn. Het boek *Rebelse jeugd* van Eric Duivenvoorden beschrijft hoe al voordat Provo zich manifesteerde, jongerenverzet tegen autoritaire structuren in de samenleving zich ontpopte.
Het was niet mis in de jaren vijftig, die druk van bovenaf. Net de puberleeftijd ontgroeid, een jaar of negentien, twintig dus, volop bezig je op een semi-volwassen manier een beetje te ontpoppen, maar je wist niet hoe, of naar welke gelegenheden je kon gaan. Contact met leeftijdgenoten, vooral van het andere geslacht, bleek ook lastig soms. En

dus stond je nogal onhandig rond te hangen op plekken waar dat blijkbaar leek te kunnen: sommigen op de Nieuwendijk in Amsterdam, anderen op het Leidseplein: een beetje lummelen, wat drinken en eten. Dat ergerde velen: winkelend publiek maar vooral de politie. Het leverde klappen op, jongeren dienden immers in toom gehouden te worden, maar dat lukte slechts ten dele.
De jeugd van de Nieuwendijk, dat waren de volksjongens en -meisjes. De jongens keurig in pak, later vervangen door leren jacks, het haar in een vetkuif. Op brommers werd op ruige wijze heen en weer gescheurd. De meisjes hadden kapsels die deden denken aan suikerspinnen, kleden zich in voor die tijd korte rokken en lakleren jassen. Voor jongeren waren er in die tijd nauwelijks plekken waar ze zichzelf konden zijn, uitgaansgelegenheden waren er voor hen nauwelijks.
De jongelui op en rond het Leidseplein hadden een wat meer artistiekere inslag dan de Dijkers, velen deden een poging om als kunstenaar of schrijver aan de bak te komen. Het klikte niet tussen de jongeren van de Nieuwendijk en van het Leidseplein; bijna dagelijks deden zich vanaf ongeveer 1956 vechtpartijen tussen beide groepen voor, waarbij de politie stevig van zich deed spreken.
Beide groepen zochten een ontsnappingsmogelijkheid, een weg uit de vaak strenge opvoeding in die jaren en zochten een mogelijkheid tot ontsnapping en ontspanning.
De film *Rock Around the Clock* bracht daar verandering in. De film, in de ogen van nu een uiterst braaf gebeuren, toonde onder andere het door Bill Haley gespeelde nummer *Rock Around the Clock.* Film en muziek bleken een explosie van opstandigheid te veroorzaken.

In Nederlandse steden braken relletjes uit, ondanks de streng gecontroleerde vertoning van de film. De gummiknuppel, maar ook de blanke sabel die door de politie werd gehanteerd, maakte de gemoederen nog meer los. De inmiddels ingeburgerde term voor de opstandige jongeren, nozems, kreeg steeds meer een negatieve betekenis, bijna synoniem met criminaliteit en onrust. Dat was niet terecht, zo toont Duivenvoorden aan.

Hij schetst op gedetailleerde wijze de geschiedenis van de eerste oprispingen van de jeugd in de brave Nederlandse samenleving. Mooi weet hij duidelijk te maken hoe Nederlandse jongeren – van een beweging was nog niet echt sprake – hun 'verzet', want zo was het inmiddels wel te noemen, misschien primitief in de praktijk brachten en hoe erop werd gereageerd. Veelal wordt gedacht dat pas eind jaren zestig essentiële veranderingen in de Nederlandse samenleving een aanvang vonden en er pas toen een ommekeer plaatsvond in de kijk op huwelijk, samenlevingsvormen, seksualiteit, verkeersproblematiek, milieuverontreiniging, dienstplicht, verkrotting, woningtekort, natuur en onderwijs.

Het nozemgebeuren van de jaren vijftig en de anti-atoomprotesten van begin jaren zestig, vielen uiteindelijk samen in een bredere protestbeweging: Provo. Vanaf 1965 bombardeerde Provo op veelal ludieke wijze de gang van zaken in Nederland met alternatieve plannen. Pas nu wordt duidelijk hoe visionair Provo is geweest. Destijds voor volslagen belachelijk uitgemaakte plannen blijken in het huidige natuur- en milieuvriendelijke denken gemeengoed te zijn geworden. Menig plan is via een omweg gerealiseerd. 'Witte' fietsen zijn er in steden als Londen, Parijs, Stockholm en Berlijn, weliswaar tegen lage betaling. In Amsterdam, de bakermat van Provo en van het 'witte fietsenplan' is iets dergelijks nooit gerealiseerd.

Conclusie is dat destijds de reacties van gezagsdragers op de protestbewegingen – waren nozems dat in aanzet ook al niet? – zwaar overtrokken waren, vasthoudend aan vooroorlogse ideeën van burgerschapszin, koningsgezindheid en autoritaire structuren. De Nederlandse samenleving mag dan geen revolutie hebben doorgemaakt, aan veel vooruitstrevende ideeën lag de progressieve jongerenbeweging van de jaren vijftig en zestig ten grondslag, zo weet Duivenvoorden duidelijk te maken. (MS)

Eric Duivenvoorden, Rebelse jeugd; Uitg. Nieuw Amsterdam 2015; 304 pag., 22,95 euro.

PROVO, VIJFTIGJARIG MEDIAFENOMEEN

De dissertatie van Niek Pas, *Imaazje!*, over Provo, is in *de AS* 143 door Hans Ramaer besproken, en wat hij er over te zeggen had blijft staan voor de heruitgave in verkorte en enigszins bijgewerkte vorm onder de titel *Provo! Mediafenomeen 1965-1967*. De schrijver toont dat hij behoort tot de school van Hans Righart die weigerde politieke betekenis toe te kennen aan de oproerige jongerenbewegingen die 'de jaren zestig' een begrip hebben gemaakt. Nu valt er over dat begrip van alles te zeggen, maar afdingen op de politieke inhoud van het fenomeen Provo acht ik nog steeds ongepast. Het is al helemaal zwak om op ironische toon de herdenkingen van Provo te vermelden in de heruitgave van een omgewerkt boek vanwege de vijftigste verjaardag. Het is wel een vlot leesbaar en chronologisch goed uitgewerkt verhaal, met merkwaardige uitweiding op het gebied van bronnen die enigszins willekeurig aandoet. Op het laatst dicht de schrijver Provo toch iets politieks toe, dan valt de toverkreet 'expressief, net als de anti-vivisectiebeweging van omstreeks 1900'. Omdat degene die deze kreet hierover heeft gelanceerd intussen in verdiende vergetelheid als PVV-sympathisante verdwenen is wordt de herkomst van dit verhaal niet genoemd, wat ik op zijn minst grappig vind. Voor een beter verhaal kan men bij Eric Duivenvoorden terecht, elders hier besproken. (AdR)

Niek Pas, Provo! Mediafenomeen 1965-1967; Wereldbibliotheek, Amsterdam 2015; 256 pag.; 19,95 euro.